

Шкільна бібліотека

Олександр Довженко

Зачарована
Десна

FOLIO

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Олександр Довженко

Зачарована Десна

«ОМІКО»

Довженко О.

Зачарована Десна / О. Довженко — «ОМІКО», — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

До цього видання увійшли кіноповісті О. П. Довженка (1894—1956) «Зачарована Десна», «Україна в огні», які стали шедеврами української літератури, деякі оповідання, а також вражаючий документ доби — «Щоденник. 1941—1956», де описані історичні події, свідком яких був О. Довженко. Автор також розповідає про зустрічі зі своїми сучасниками, розмірковує про минуле і майбутнє. Саме сторінкам щоденника митець довіряв свої найпотаємніші творчі плани й розробки сценаріїв.

© Довженко О.

© ОМІКО

Содержание

Хресна дорога до «Зачарованої десни»	5
Щоденник	35
Перша записна книжка	36
1941	36
1942	37
Друга записна книжка	80
Конец ознакомительного фрагмента.	91

Олександр Довженко

Зачарована Десна

Хресна дорога до «Зачарованої десни»

На хуторі В'юнище поблизу села Сосниця, що на Чернігівщині, 12 вересня 1894 року народився Олександр Петрович Довженко.

Все, що пов'язано з генеалогією роду Довженків, найменші подробиці життя й творчості видатного радянського кінорежисера зі світовим іменем і світовою славою, віднайшло своє відображення в тисячах статей і сотнях книг, брошур, буклетів. Про режисера писали значні діячі культури чи не всіма мовами світу. Роман-есе, хронологічний життєпис, монографічні дослідження, збірники спогадів, статті в часописах і газетах... Про О. П. Довженка існує неосяжна література!

Здавалось би, якщо все написане реально відображає справжній стан речей, то залишається лише належно осмислювати відоме. Тим часом минула доба закамуювала реальність, підмінила її видимістю, деформувала до невпізнанності саму сутність явища. І проблема, мабуть, у тому, щоб розпочати дослідницьку роботу, повернувшись до приспаної трагедії Довженка, яку масовий читач чи зовсім не знає, чи знає далеко не в повному обсязі і, як правило, у викривленому вигляді.

Мета передмови – подивитися на здобутки О. П. Довженка поза стереотипами й усталеною міфологією стосовно життя й творчості Майстра. Для цього варто бодай пунктиром окреслити всю історико-психологічну ситуацію побутування національної культури в Україні за час, що минув після березня 1917 року. Лише контекстуально обсервуючи громадську діяльність і творчість О. П. Довженка, їхню генезу, ми зрозуміємо й відчуємо, який складний і тернистий шлях судила доля одному з найвидатніших митців України.

Не моє завдання шукати, хто замовчував правду. Не моє завдання викривати довженківських «ілюзіоністів». Тут була задіяна багатофакторна, багатогранна система дезінформації, в цілому притаманна комуністичній ідеології. Принцип простий: усяке явище культури має працювати на млин революції, запліднювати свідомість трудящих оптимістичним світовідчуттям усеперемагаючого вчення... І прилучати їх до практики, що позбавлена загальнолюдської моралі, а натомість послуговується новітньою релігією – класовою боротьбою.

Нагадаю ефектний епізод з фільму Олександра Довженка «Щорс». Вулицею Чернігова урочисто йдуть синьожупанні оркестранти і грають марш «Гей, там на горі січ іде»... Нараз перед ними виникає щорсівець і, замахнувшись гранатою, вигукує: «Лягай!» Оркестр кидається на бруківку. Лунає нова команда: «Вставай!» Оркестр встав. «Кругом! «Інтернаціонал», сучі сини! Вперед!»

І що? Оркестр повернув у протилежний бік, загравав, пішов... Вперед? Назад? На ці запитання відповіло саме життя. Історію ж тим часом ще довго доведеться звільняти від міфології та «білих плям» відвертого ошуканства. Однак зараз йдеться про певну особливість мистецтва режисури Довженка. У кожному його фільмі існує подібна дуалістична ситуація. Чи це світоглядний авторський гамлетизм? Як на мене, саме трагічна історія України покликала до життя поетику глибокого розламу між почуттям обов'язку більшовицького сектантства й романтичним ідеалом юності. Суперечність не мала ні діалектичного, ані якогось іншого розв'язання, бо між почуттям честі громадянина, сумлінням митця і чорною безоднею реального існування постало brutальне насильство.

...Оркестр віддалявся, миттєво забувши «Гей, малиновий стяг несе...».

* * *

Отже, життя конкретної людини, силою історичних обставин перевернуте догори дном, час перетворював на легенду, міф, казку, притчу. Ті легенди від нескінченного повторювання оволодівали масовою свідомістю. Найнеймовірніші містифікації поступово всмоктувалися в пори навіть мислячих людей – і виникали скрижалі нової віри. Таким міфом, можливо наймонументальнішим, стало життя й творчість Олександра Петровича Довженка.¹

Назву лише конспективно основні грані міфу Довженка.

Перша: поет-романтик, який оспівав радянську владу й Жовтневу революцію.

Друга: послідовний викривач українських буржуазних націоналістів.

Третя: атеїст.

Четверта, делікатної властивості легенда: любов Олександра Петровича.

П'ята грань – геній (і паралель: Шевченко – Довженко)...

Звичайно, можна було б спростувати міф пункт за пунктом і вважати, що все стало на свої місця й нарешті правда торжествуватиме. Однак така видима логіка, коли заходиться про напрочуд складні історичні процеси, в яких змушені були брати участь десятки талантів першої величини, лише заплутує й без того непросту сферу людського життя й потаємних стимулів самореалізації митця. Адже довженківська апологія побудована на тому, що не піддається спростуванню, – на його творчості – малюнках, фільмах, сценаріях, прозі, публіцистиці, листуванні тощо. Тому потрібно проникнути в саму лабораторію міфотворчості, збагнути бодай у загальних рисах технологію міфу, його межі й специфічні можливості впливу на людей.

«Господи, пошли мені сили!» – не раз звертався Олександр Петрович до Спасителя. Звичайно, не прилюдно, а зітхаючи під черговими ударами долі й звіряючи свої мислі «Щоденникові». Інтимно, таємно, сакральнo...

Сакральнo? Це надто складне питання, що потребує додаткових студій і розмислів. І не воно є об'єктом цієї статті – хоча б тому, що документи, роздуми, які тут наводитимуться, виразно засвідчують розлам особистості: в один період життя звертання «Господи, пошли мені сили!» значило тривогу, страх, благання. «Нехай омине чаша оця», а іншим разом – майже душевне змирення, покірне сприйняття реальності, сумірне прохання послати фізичних і духовних сил, щоб витримати удари долі й гідно нести свій хрест. Потреба звернутися до міфології постала саме через те, що життя О. П. Довженка великою мірою міфологізоване самим часом, пануючою ідеологією, а ще – індивідуально-психологічним штибом світовідчуження вразливої, тонкої натури художника та його видатним талантом. Сакральний сенс його звертання до Спасителя, гадаю, позбавлений моральної цілісності, не має однозначного опертя на твердиню віри. Однак показовий він іншим: підсвідомим відчуттям, що з життєвої пустки, полону, катастрофи порятувати його здатне лише Небо. І вселити дух, і зміцнити на силі, й, нарешті, обернути обличчям, діткнути душею до Вічності, з якою людина розлучена суєтою виживання. І Олександр Петрович записав: «Господи, пошли мені сили!»

Міф – це оповідь, а ще уявлення про навколишній світ від первісних часів аж до сучасності. Це ціла культура духової субстанції людства від самих витоків його усвідомленого буття. Аналізуючи життя Довженка, я звернувся до праці «Що таке міф» Єлезара Мелетинського, відомого вченого, дослідника проблем міфології. Він твердить: «Міфологічна думка сконцентрована на таких «метафізичних» проблемах, як таємниця народження, смерті, долі, таланту та ін., котрі для науки в певному розумінні «периферійні» і для яких логічні пояснення можуть

¹ Тільки випадковий доторк до живих носіїв істини, знайомство з людьми, що особисто знали Сашка й наважилися про нього розповісти, а згодом дещо написати, навели мене на думку піддати всю концепцію совєтського довженкознавства уважній обсервації. Це сталося в 60-х роках.

здаватися недостатніми». Це вже поряд з предметом нашої уваги. Автор продовжує: «Ще важливіше те, що ціннісна (аксіологічна) орієнтація міфу вимагає цілковитого вилучення нез'ясованих подій і нерозв'язаних колізій, що порушують уявлення про одвічну гармонійність соціального та космічного устрою» (розрядка моя – *Р. К.*).

Ми ще звертатимемося до статті Є. Мелетинського, а поки що спробуймо замислитися над моральними критеріями більшовицької доби, коли вся християнська аксіологія була проголошена непотребом. За таких умов одночасно з творенням нової реальності відбувалася й міфотворчість, що мала цю нову реальність утвердити в душах людей, оновити фасад Російської імперії (позірно – червоної робітничо-селянської республіки, а насправді – все тієї ж імперії під диктатурою партійної олігархії), надати новому режимові імпазантної зовнішності. «Мир – народам!», «Земля – селянам!», «Заводи – робітникам!», «Вся влада Радам!» – власне, шляхом здійснення цих гасел більшовики мали подолати одвічний російський хаос і встановити соціальну гармонію. Що з цього експерименту вийшло, ми знаємо.

Далі Є. Мелетинський пише: «Будь-яка міфологічна модель світу дає нам варіант цього устрою, який уже подолав хаос або має стійкий механізм для його подолання, для гармонійного розв'язання конфліктних ситуацій, такого їх розв'язання, яке не ставить під сумнів дану космічну модель і зміцнює космічний і соціальний порядок. Іншими словами, міфологія так описує світовий порядок, щоб його підтримувати. Пафос упорядкування природного й соціального, перетворення хаосу (ентропії) на космос – основний пафос будь-якої міфології. Найважливішу свою прагматичну функцію... міф здійснює вкупі з ритуалом – своїм практичним дійовим «двійником» (розрядка моя – *Р. К.*).

Замислимося: в чому тут справа? Довженко, як на мене, був одним з небагатьох митців світової міри, яких партія-держава залучила до творчості у справі вироблення «стійкого механізму для подолання хаосу», для такого розв'язання складних суспільних проблем, «яке не ставить під сумнів дану космічну модель і зміцнює космічний і соціальний порядок». «Космос» у контексті минулої доби можна розуміти буквально – патерналістська модель суспільства визначала місце «вчителя, вождя всіх часів і народів» приблизно так, як це записано в «Символі віри»: «...і сидить праворуч з Отцем рівнопоклоняємий і рівнославимий...».

Отже, оминаючи до часу питання щирості й внутрішньої заангажованості, можна сказати, що після поразки УНР і встановлення на Україні влади більшовиків Довженко був підключений спочатку як талановитий художник, а потім як кінематографіст до творення партійно-державного міфу.

Одночасно починає творитися легенда про самого митця. «Я ввійшов у революцію не тими дверима...» «Автобіографія», написана самим кінорежисером, цього питання не прояснює. Нині ситуація прояснилася. Нове суспільство диктувало нові канони, а пам'ять художника залишалась на ґрунті предковичного, живилась міфопоетичними уявленнями того клаптика Чернігівщини, де мальовнича річечка Убедь впадає в Десну. І слухняно загортала трагічні сторінки минулого... Їх мені розкривали люди, які добре знали молодого Сашка Довженка.

Варвара Олексіївна Губенко-Маслюченко розповіла про першу свою зустріч з Довженком 1920 року в колишньому театрі Берганьє. Двадцятишестилітній комісар освіти й культури з'явився на зустріч з творчою інтелігенцією Києва... босоніж. Тут уже яскраво відчувається спрага за образною міфологізацією, новітньою евангелізацією митця – месії від національної культури. А месія, виявляється, нещодавно повернувся з Кам'янця-Подільського, куди відступив із Центральною Радою. 1939 року про це в «Автобіографії» говоритиметься глухо: «Український сепаратистський рух здавався мені тоді найреволюційнішим, найлівішим...»

Лариса Миколаївна Петрицька збагатила мої знання ще цікавішим фактом. У Кам'янці-Подільському опинились тоді й Остап Вишня, Ю. Липа, Сосюра, Петрицький... Цей вибір молодості все життя висів над їхніми головами дамокловим мечем.

Лідія Євгеніївна Вовчик-Блакитна, відома українська революціонерка-боротьбистка, дещо прояснила мені тогочасну політичну ситуацію, тотально сфальсифіковану більшовицькою історіографією. Молода українська інтелігенція у переважній більшості своїй вийшла з села, а отже, тісно була зв'язана з партією есерів – фактично селянською партією, найвпливовішою на Україні. Есери становили політичну більшість у Центральній Раді. Після розгрому Центральної Ради ліві есери перейдуть до боротьбистів-автономістів. Ті, в свою чергу, «загублять» програмний автономізм і стануть членами КП(б)У. В такий спосіб Довженко стане комісаром...

Наведені свідчення віднаходять певне світоглядне підтвердження в скромних спогадах Сашкової сестри Поліни Петрівни, яка оповіла, що влітку 1918 року до нього додому все приходили селяни з навколишніх сіл і вони про щось розмовляли цілими ночами. Сашкова мати не могла збагнути, що може бути спільного між її освіченим сином і отими селянами. Поліна Петрівна наводить відповідь молодого Довженка: «Дядьки, мамо, – це історія»...

Оці фундаментальні основи біографічної версії, окресленої колишніми знайомими Сашка й завуальованої його «Автобіографії», дозволяють звернутися до конкретного міфу Довженка, розглянути його складові, а також глибинні причини виникнення саме такого міфу, саме таких мотивів, як я їх на початку окреслив.

Почну з головного: за життя Олександр Петрович Довженко знав злети офіційного визнання, та набагато частіше зазнавав критичного пресингу. І якраз усе, що нині утвердилось як класика кіно («Звенигора», «Арсенал», «Земля», «Іван»), було жорстко критиковано, а значно слабкіші речі («Аероград», «Мічурін») підносились на щит як визначні досягнення. Окремо стоїть фільм «Щорс». Твір за образною структурою, вважаю, видатний, хоч і наскрізь антиісторичний. Особливість його полягає ще й у тім, що він був створений 1939 року на особисте замовлення Сталіна, дістав Сталінську премію, а це робило будь-яку критику неможливою.

Однак митець добре знав голобельну критику і зліва, і справа. Про, скажімо, розносні «вірші» Дем'яна Бедного писали чи не всі дослідники. Тим часом про критику, і то дошкульно-принципову, з боку Довженкових друзів з ВАПЛІТЕ не писали зовсім. У спогадах Лариси Миколаївни Петрицької наводяться імена М. Куліша, Леся Курбаса, М. Йогансена, Остапа Вишні, І. Дніпровського, К. Кошевського, А. Бучми, які під час бурхливого обговорення фільму «Іван» в майстерні А. Г. Петрицького скритикували Довженка, а тоді ще й подалися продовжувати дискусію до клубу ім. Блакитного (ЦДАМЛМ України. – Ф. 237. – Акт № 7 від 15. XI. 1992).

Відома чеська дослідниця-україністка Зіна Генік-Березовська в академічному збірнику «Литература Чехословакии и советская литература» (1980), розповідаючи про сприйняття фільмів Довженка в Празі 1930 року, зазначила: «Його хвалили, але й засуджували суворо».

А чи були підстави? Судіть самі: 1924 року в часописі «Знання» було опубліковано сатиричний памфлет Костя Котка (Миколи Любченка) «Істукрев» («Історія українських революцій») з ілюстраціями Сашка Довженка. 1968 року І. Золотоверхова, Г. Коновалов видали добре ілюстровану книжку «Довженко-художник». Стосовно згаданих ілюстрацій вони зокрема писали: «У цій іскрометній політичній сатирі письменник з гнівом і пристрасстю розвінчує українське буржуазно-націоналістичне охвістя, крок за кроком простежує ганебний шлях зрадництва і морального розкладу цих духовних ліліпутів, показує справжнє обличчя запродавців інтересів народу». Яких же «ліліпутів» зобразив художник-карикатурист? Це «Бігун Петлюра», «Бігун Скоропадський», «Бігун Винниченко»... А ось і авторський коментар: «... Бачимо верхівку жовто-блакитної наволочі, чемпіонів-бігунів од народної кари – Петлюру, Скоропадського, Винниченка, Зеленого та інших покидьків історії». І далі в такому ж дусі: «брудне кодро», «базіки», «будували в'язниці», «намагалися повернути поміщицький гніт

для селян і нестерпні капіталістичні умови праці для робітників», «новоявлений Мальбрук», «недоумкуватість», «сміховинність» (про Петлюру). І т. д., і т. п. . .

Таким був Довженко-художник 1924 року.

Таким був час! Художника формувало передусім соціальне замовлення, а вслід за ним – громадська думка. Для нас до певної міри лишається таємницею, якими засобами формували митця, хоч гріх казати, що я геть нічого не знаю з цього поля «ідейної боротьби». Від часів «Шах-Наме» Фірдоусі в стосунках між царем і поетом мало що змінилося. Тиран, навіть освічений, однозначно формулює «соціальне замовлення». Природа його полягає в обмеженні духовного простору поета, спрямуванні його таланту в річище уславлення державної мудрості царя. Це – загальна схема взаємин вінченосної особи й поета. Вона типологічно єдина для Сходу і Заходу, для різних часів. Звичайно, тоталітарні режими надали цій давній колізії брутальної гостроти: «Хто не з нами – той проти нас» . . .

Як відомо, 1926 року Довженко покинув Харків, переїхав до Одеси, став кінорежисером. До 10-ї річниці Жовтня він зняв фільм «Звенигора». І знову критика.

А цього разу були підстави? Знову ж таки, судіть самі:

«Мій тисячолітній, старий, симпатичний, з лукавинкою дід. Гайдамаки XVII століття, які погано їздили верхи на конях, і безглузда різанина 1914 року. І переможний шлях громадянських боїв нашої Великої революції. Кричу я, сміючись, нікчемному онукові свого діда в Прагу: «Ти! Нікчемний пустоцвіте, здихай у своїй еміграції!» А сам я з дідом і другим онуком, приятелем і товаришем, з яким в 1917 році простягнув братню руку через окопи німецьким товаришам, веду наш могутній поїзд вперед, до нових досягнень пролетарської праці.

Мій дорогий старий дідусю! Час уже залишити свої наївні чари і нікчемне копання в нікчемних ефемерних скарбах минулого. Поглянь, якими безплідними тінями стоять вони далеко за спинами нашої техніки, нашого безупинного зросту. Сьогодні ми будуємо на дніпровських скелях чудо, на тих самих скелях, де кволі інтелігенти, сини твої, проливали мрійницькі сльози. Нудні сльози, які десятки літ текли по канцелярсько-кооперативно-педагогічних і п'яненських вусах (. . .) – «було колись!». Так, діду, і ми також говоримо, посміхаючись, це знамените «було колись», – але ми стали обличчям до того, що є і що повинно бути завдяки нашій волі».

А це Олександр Довженко 1928 року.

Сашкові друзяки-ваплітяни, не сумнівайтесь, читали цей полум'яний фрагмент зі статті «Про свій фільм». Майк Йогансен і Юрко Тютюнник зняли свої імена як автори сценарію «Звенигори». Майк Йогансен вважав, що фільм поставлено «догори ногами». І ось Сашко 1932 року показує «Івана», тобто образне втілення того, про що він писав п'ять років тому . . .

Аналізуючи минуле, ми прагнемо якомога рельєфніше відчутти ситуацію в усій її історичній цілісності, спробувати зрозуміти справжні мотивації людей та їхніх вчинків. Вони зовсім непрості (і я це доведу). Тим часом державна міфологія тяжіла до спрощення. І Довженко їй у цьому допоміг: «Мій фільм («Звенигора». – Р. К.) – більшовицький».

Обставини змушують ідеологічну спрямованість ототожнювати з метою мистецтва. «Хто краще насміявся над еміграцією, – пише В. Хмурий, який сам нещодавно повернувся з еміграції і на якого вже чигала біда, – ніж насміявся автор «Звенигори» в кадрі, де в Празі «матнею вулицю мете, іде козак»? Очевидним стає соціальне замовлення. Ні про естетику, ні про джерельні історіософські витoki твору, певна річ, не йдеться.

Але чому блискуче освічені літератори, режисери, актори критикували перші довженківські фільми? Може, вони їх не розуміли? Гадаю, розуміли, однак лише поверховий шар зображення, очевидне, а для «гарячої» сучасності найістотнішим стає саме очевидне. Бо міфологія виткана передусім з очевидного й масово розпропагандованого. Лише так міф набуває магичного впливу на маси. І вже мало хто здатен збагнути, що всі гасла більшовицької революції – фальшиві й жодне – не виконане, що хаос загнано залізною дланню досередини, а соціальна гармонія – то байка для масової свідомості. І, нарешті, космос – «основний пафос будь-якої

міфології» – геть було зліквідовано... Зате було генералізовано, до потворного гіпертрофовано роль ритуалів – всі ці революційні свята з обов'язковими демонстраціями, урочисті засідання, зустрічі членів Політбюро ЦК ВКП(б) із вдячними трудящими. «Двійник» міфу логікою обставин витісняв соціальну активність громади й саму людську сутність на далеку периферію і підмінював її ритуальними іграми, імітаціями волевияву мас.

Треба визнати гірку правду: комуністичні міфотворці відводили й Довженку, і його творчості «прагматичну функцію» – для зміцнення свого владарювання, впровадження своєї «генеральної лінії» (винищення національної інтелігенції, голодомор, шалена експлуатація, участь у поділі Європи разом з фашистами Німеччини). Використовували і як митця, і як шановану у світі особистість – цим зумовлені його поїздки до Праги, Берліна, Парижа, Лондона (1930), його виступ на I з'їзді радянських письменників (1934), створення документального фільму російською мовою «Освобождение украинских и белорусских земель от гнета польских панов и воссоединение народов-братьев в единую семью» (1940).

Використовували, та в який спосіб? Все в той же, що протривав від Павла Тичини («О, будьте прокляті ви всі!» до Івана Драча («О, будьте прокляті ви ще раз!»), – методи, що їх у застійні 70-ті буде «науково» визначено як «контрпропаганду». Текстів Довженкових виступів за кордоном немає, та прогалину красномовно заповнює такий абзац з листа кінорежисера до І. О. Соколянського з Берліна: «Ставляться до мене хороше. У доповіді вирішив нікому не кланятися, а навпаки, нападати і лаяти ся... Словом, хай живе за всяку ціну, за всякі муки, труднощі, зубовний скрежет наша п'ятирічка, перша, друга, соцзмагання, ударники, з'їзди, постанови, усе те, про що любимо з тобою говорити. Єдиний для нас шлях» (розрядка моя. – *Р. К.*).

Я виділив «опорні» слова українського кінорежисера, драматурга, письменника, художника, щоб читач відчув атмосферу, у якій відбувалася провокаційна розправа над національною інтелігенцією, зокрема «Процес СВУ» (1930). І як відлуння його – оскаженіння антиукраїнської пропаганди, до якої примусили підключитись і Миколу Куліша, і Миколу Хвилювого... І Олександра Довженка. Можливо, саме з цією метою послали за кордон...

Таким постає О. Довженко 1930 року.

Комуністичний Молох – ненажера: йому все мало, він все чимось не задоволений і вічно «полює за відьмами». «Обличчя ворога» – так називалася стаття П. Гридасова в газеті «Кино» (24 вересня 1937 року), з якої я наведу лише маленький уривок: «У цьому ж сценарії («Звенигора». – *Р. К.*) протягується думка про месіанську роль «молодої» української інтелігенції. Сценарій «Звенигори» ставив режисер тов. Довженко, який багато в чому подолав його. Він показав класову боротьбу в період громадянської війни й створив образ Павла-петлюрівця, запеклого ворога українського народу. На жаль, він не зміг до кінця подолати шкідливі установки сценарію, й картина вийшла з грубими політичними помилками».

Десять років через тридцять після своїх вправ на полі політичної карикатури, маючи величезний стаж соціально-ідеологічної заангажованості в кіно, Олександр Петрович зізнається в «Щоденнику»: «Множество маленьких сірих людей поступово і методично послідовно перековували мене, що я – «ошибающийся». (Зверніть увагу на тональність запису – самоіронія, цілковита щирість і нещадна констатація. – *Р. К.*) І що головне, на що я здатний, – се різні «наказуєміє» помилки. І з великим трудом я піддався їх обробці».

Важко сказати, як склалася б доля Майстра, аби не катаклізм світової війни. У ці роки Довженкові відкривається страхітлива реальність геополітичного становища України. Доля художника і доля України туго зв'язуються в єдиний вузол. Прозріваючи, він записує в «Щоденнику» 5 квітня 1942 року: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива». І через десять днів: «Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні!»

Нема другої України. Нема». Це вже світовідчуження й ескіз трагедійної кіноповісті «Україна в огні».

Від пережитих потрясінь О. П. Довженко, як і належить справжньому митцеві, розряджається в творчому акті. Його душа й уява линуть до предковічної землі, до джерел його роду, родинного гнізда й пам'яті дитинства. І саме 5 квітня 1942 року письменник записує: «Боже мій, скільки ж прекрасного й дорогого було в моєму житті, що ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокоші і скрізь – усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...»

Ви, читачу, звичайно, зрозуміли, ще йдеться про майбутній шедевр О. П. Довженка «Зачарована Десна». Отже, «Щоденники», кіноповісті «Україна в огні» й «Зачарована Десна» творилися одночасово. Саме вони, нарівні з оповіданнями воєнної пори, я вважаю, становлять найцінніший творчий доробок письменника – поза міфами, поза внутрішньою в'язницею й усвідомленням власної несвободи. І не випадково саме ці твори не були видані за життя Майстра. Не випадково «Україна в огні» зазнала нищівної критики, була суворо заборонена, Довженко став «іменинником» на закритому засіданні Політбюро ЦК ВКП(б).

Від цього партійного «нокауту» О. П. Довженко не зміг підвестися, душевно урівноважитися аж до смерті. Більш того, він став у повному сенсі полоненим – не мав можливості повернутися в Україну. Залишалося страждати.

І всупереч усьому творити. Хай і підневільно, з внутрішнім і зовнішнім, цілком реальним, цензором. Все це – та сумна, гнітюча реальність, яка й досі декому очі коле. Тому, перш ніж повернутися до дослідження прихованих важелів міфотворчості, я звертаю увагу читача на головну обставину, яку ретельно оминають: міф на повний зріст постав після смерті О. П. Довженка, й основною натхненницею і жрицею його була Ю. І. Солнцева.

* * *

Поетика романтизму, її еволюція за доби тоталітаризму ще чекає свого дослідника. У цій ланці української культури деформації та потворні гримаси особливо помітні. І це зрозуміло: літературний романтизм 20-х був безпосереднім спадкоємцем специфічного національного стилю – українського бароко – і мав міцний підмурівок у народному світовідчуженні. Цей органічний зв'язок простежується через творчість молодих Шевченка й Гоголя, П. Куліша й Стороженка. Впливу неоромантизму зазнали Леся Українка, Коцюбинський і ціла плеяда поетів об'єднання «Українська хата».

Революція в Україні, поразка УНР, перемога більшовиків і щирі сподівання деяких українських комуністів на можливість створення нової пролетарської української держави сприяли новому спалаху романтизму. Омріяна державність, воля, розвій національної культури – все здавалося можливим, здійсненням. Кожному творцеві відкривався широкий простір для осягання минулого, сучасного, майбутнього. І водночас чи не кожного митця гнітило передчуття катастрофи, спричинюване постійною зміною політичних декорацій... Хто шукав порятунку в аналогіях з історичним минулим – за наслідками, однак, вимальовувалася маловтішна картина... Хто поривався душею у прекрасну будучину світлого царства трудящих – цим невдовзі судилися важкі розчарування, жалі ошуканих. І, нарешті, були митці, що жили сучасним і в ньому намагалися бачити органічне поєднання давноминулої слави («було колись в Україні – ревіли гармати») та прийдешнього царства «свободи, рівності, братерства», прислухатися до сучасної «музики революції», до якої, звісно, треба чуйно прислухатися, – і творити, виховувати маси, змінювати їх, орати цілину їхньої свідомості, засівати її «розумним, добрим, вічним. Усі ці три течії романтичного світовідчуження доби революції та громадянської війни, звичайно, не були ізольовані одна від одної, взаємодіяли між собою, й усі видавали... бажане за дійсне. І на всіх митців чекали Велика Ілюзія – Крах Мрії – Тоскна Безнадія (що, до речі, також є емоційно-настроєвою базою романтизму). Отак виникла могутня хвиля українського

романтизму нової доби, до якої належали творці світового виміру – Тичина, Олесь, Сосюра, Яновський, Хвильовий. Мо-ло-ді! Довженко, безумовно, також належить до цієї плеяди, та, з огляду на свою творчу еволюцію, він примкнув до неї значно пізніше, в зрілому віці – у 33 роки. Йшов 1928 рік...

Доба новітнього «Sturm und Drang» тоді вже змінювалася кригою тоталітаризму. Найважливіші засади поетики класичного романтизму визначили його німецькі засновники на початку ХІХ століття – брати Шлегелі, Шеллінг, Новалис, Тік, Ріхтер та інші теоретики – митці різних країн Європи й Америки. Як дефініція доби романтизму, найбільший ґрунт, певно, має спогад Ф. Шеллінга: «Чарівний був час... – писав один з йенських мудреців. – Людський дух був розкутий, вважав себе здатним усьому суцшому протиставляти свою дійсну свободу й питати не про те, що існує, але про те, що можливе (настане)». Для романтиків очікуване завжди попереду реального. Час неначе відкриває духовний простір для активного творення – звідси витоки й Відродження української культури 20-х років. Водночас «дійсній свободі» вже надходив кінець, і на 1928 рік (нагадаю: розгром «літературної дискусії») уже багато хто усвідомлював, що настає період канонізації нового режиму. «...Тоталітаризм викреслив установлений ще в епоху Романтизму знак рівності між народом і культурою, натомість ототожнивши народ – з державою, так що в масовій свідомості «націоналізм» поступово зрісся з «нацизмом», і вся етнософська проблематика виявилась ідеологічно скомпрометованою на довгі роки наперед», – так сучасний філософ Оксана Забужко об'єктивізувала фатальний поворот для етнософії на укорінення національної свідомості.

Отже, Довженко забарився й не зміг, як Тичина, зреалізувати період відносної свободи творчості. І, як на мене, саме в цьому «запізненні» лежить початок руйнівного конфлікту між яскравою особистістю, її намірами – й невблаганними обставинами суворої реальності. Для романтика (а він був від природи чистим романтиком) і свідомого українця нестерпно було бачити ідеологічне багно, в яке западає суспільство, духовно-інтелектуальний занепад цілої країни в 30-ті роки, жалюгідне існування національної інтелігенції, фізичне винищення носіїв національної ідеї. І все це – на тлі суцільних свят: твориться новий ритуал советської міфології. За таких умов життя й творчість ставали додатком до постанов партійних з'їздів, рад, наркоматів – органів, які називалися директивними. Праця на культурній ниві була в їхніх руках, і ті, що давали художникові роботу, вимагали оспівувати нове щасливе життя – всупереч очевидним фактам і навіть здоровому глузду. Реальність і творчість були розлучені, здавалось, навіки, й митці вже не жили, а лиш вдавали присутність, як поручик Кіже. Може, саме тому неймовірно трагічне існування на одній шостій частині світу здебільшого знаходило вельми дивне образне втілення – піднесено романтичне. Митці шукали порятунку в еквілібристиці понять, жадали бодай найменшої відповідності своїх творінь світовим уявленням про культуру. Для естетики класичного романтика «нове» й «прекрасне» – синоніми. Можливо, за цю рятівну соломинку вхопився й кінорежисер Довженко. Для нього, романтика, неможливо творити в країні кривих дзеркал, «країні навпаки». І тоді митець, мов Саваоф, відважився своєю геніальною уявою змінити світ, перетворити його. Світ спотворений, фальшивий, жорстокий оспівувався з невідомим натхненням поета як... опромінений щастям, поетичний, чарівний, доленосний.

Потрібна була нова поетика, нові естетичні поняття – і нові засади романтизму, який належало «підверстати» до соціалізму, що вже ембріонально був зачатий. Так зароджувалися й випробовувалися на практиці довженківські образно-теоретичні підвалини: «небо, відображене в калюжі» й «мідяки правд», «гола правда» й «правда мистецтва», «правда завтрашнього дня» й «правда краси», «краса ближче до істини» й «краще життя вважати добрим, ніж злим»... У цьому «естетичному» багажі є речі просто курйозні, й серйозно їх обговорювати неможливо. Але всі вони були покликані добою, співпрацювали з нею і тому мають бути розглянуті контекстуально. Інакше ми ризикуємо не збагнути умов, які формували саме таке світо-

бачення. Що ж до широти – то це не естетична категорія, а моральна проблема. Тому вона знімалася.

Отже, поряд з шалом терору, тотальним винищенням самих джерел духовості культивува-
валися фальшивий оптимізм, мрійливість, безоглядна віра в щасливе майбутнє. Вся країна
перетворилася на розворушений мурашник. Муравликів, що збилися з «правильного шляху»,
просто розчавлювали. Звичайно, в ім'я високої мети. Поступово зникла адекватність у сприй-
нятті реальності. Вже не кажу про осмислення, глибшу інтерпретацію фактів. Скажімо, видат-
ний романтик ХІХ століття молодий Микола Гоголь не просто помітив калюжу серед міста –
він побачив у ній символ суспільного застою, і не лише благословенного Миргорода, провінції,
а Імперії як такої. А в умовах тоталітарного режиму в тій самій калабані належало віднайти...
небо, а в небі – зірки. Вже не дозволено було розчаровуватися (що є для естетики романтизму
засадничою підвалиною – руйнація сподівань, нездійсненність омріяного ідеалу). Але правда
життя волала до неба, і її неможливо було не почути, не побачити. Навіть упосліджена, вигнана
з рідної хати покритка-правда продиралася попідтинню, домагаючись своїх прав на рівні тра-
дицій материзни. Певно, тому з'явилася необхідність «традицій підрізації» (П. Тичина). Звідси
– довженківські іронізми в бік гайдамаччини, позірна зверхність до тисячолітньої культури
(«Звенигора»). Ця незручна реальність була затаврована низькою ціною мідяка, що поданий у
множині («мідяки правд»), прирікав бідну правду на остаточну моральну девальвацію.

Залізна схема була ідеальним винаходом для творчого цинізму, а для самого Довженка
– очевидними веритами, важкою карою – читайте «Щоденник». Але! Водночас вона була й
щитом, за яким він намагався сховатися від критичних стріл. Режисер віртуозно вмів зобра-
жати національні традиції, закорінені в сивій давнині, народне світовідчуження в усій його
неповторній чистоті, як філософ, осмислював плін часу й мить життя. І не можна вірити сло-
вам Довженка «гайдамаки ХVІІІ віку, що погано їздять на конях...» Він це писав, аби зака-
муфлювати свій справжній намір – подивіться самі, й ви побачите, як гарно режисер зобра-
зив їзду хлопців в уповільненій зйомці: вони летять, вони опоетизовані, вони – як сокровенна
легенда, як казка, що може тільки наснитися. У заповіді свого дитинства, своєї молодості він
продовжував вірити. Однак диктат життя, обставини самого існування народу, поставленого
новітньою історією перед безоднею винищення, змушував митця віднаходити в жорстокій гро-
мадянській війні народного героя. У брутальному насильстві грабіжницької колективізації –
народного героя. У буднях підневільної індустріалізації – народного героя. В найжорстокішому
випробуванні Другої світової війни – народного героя.

Як же відбувалася ця метаморфоза? За якими естетичними програмами здійснювалось
оце перетворення?

Єлеазар Мелетинський пише: «Найархаїчнішому типу мислення відповідають уявлення
про походження елементів культури (і природи) як спонтанні перетворення: ...деміург – обо-
готворений гончар або коваль, наприклад, Гефест... стає зразком для таких мотивів, як вирі-
зування людей з дерева або ліплення їх із глини, виковування сонця й місяця із заліза тощо.
Для давніх хліборобів специфічним є оповідання про походження певних істот... у резуль-
таті жертвоприношень»... Перетворення стало прапором радянської доби: на півночі прокла-
дали Біломорсько-Балтійський канал, на півдні вели наступ на пустелі, перегороджували Дні-
про, Волгу, Дон, Єнісей, творили штучні моря – перетворювали природу в ім'я людини й для
людини.

Звісно, перетворенням приносили шалені жертви на вівтар новітньої релігії. Тисячі зеків
і напіввільних трудящих загинули на будівництві тільки Біломорсько-Балтійського каналу. Оце
й було міфологічне «походження певних істот у результаті жертвоприношень»: формувався
новий тип людини – «будівника комунізму». Чи знала радянська творча інтелігенція про цей
процес заклання новітньому Молохові? Знала. І брала активну участь і у формуванні цієї міфо-
логії, і в самому процесі перетворення. Поет Микола Тихонов напише: «Гвозди б делают из

этих людей, крепче не было б в мире гвоздей». Отак Гефест комунізму повернув нас до найархаїчнішої міфології і почав перетворювати не лише природу, а й природу людини, живу плоть на метал, тобто утворився зворотний процес – омертвіння духу. Оспівування всіх заходів партії-держави, отих злочинств і безуму стало відкрито проголошеною доктриною й керівництвом до дії. У цьому процесі перетворення змушені були брати участь десятки талановитих митців різних народів. Згадаймо десятки творів радянських письменників про перетворення природи. Назву, як на мене, кращий з них: романтична повістина К. Паустовського «Кара-Бугаз». Блискучий радянський прозаїк, естет Костянтин Паустовський писав: «Романтична настроєність не дозволяє людині бути брехуном, невігласом, боязким і жорстоким. У романтиці закладена шляхетна сила. Немає... підстав відмовлятися від неї в нашій боротьбі за майбутнє...»

За монтажними аркушами фільм «Іван» мав кінчатися так: «Іван: А пригадуєш, як ми змагалися з тобою у тридцять п'ятому, здається, році? (Картину було знято 1932 року, до 15 річниці Жовтневої революції. – *Р. К.*) Іван: Зараз вже і я, і ти, і Дніпро з вищою освітою. Хведір: Можна уже й по Ангарі ударить. Ударимо, Іване? Іван: Ударим». (ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. I. – Од. зб. 2. – Арк. 27).

В отакий спосіб здобувалося відчуття «третьої дійсності», прокладався магістральний шлях до «кінцевого сонячного пункту» (В. Винниченко). З цих самих позицій, на замовлення поточних суспільних потреб, робився фільм «Мічурін». І як не намагався режисер втекти від погромно-ганебної кампанії, розгорнутої в країні проти вчених-генетиків, ця втеча була унеможливлена в умовах тоталітарного режиму. За тебе, проти твоєї волі допишуть, дознімуть, до– й перемонтують стрічку так, аби вона відповідала нормам доби. Ще й увінчають Сталінською премією. Така прикрість сталася з Довженком, коли з екрана заговорив цитатами з власних праць Мічурін і країна довідалася, що немає чого чекати милостей від природи, взяти їх від неї – наше завдання. У такий спосіб впроваджувалася в життя «теорія» перетворення природи.

З цих самих позицій писалася «Поєма про море».

Чи могли знати радянські митці-романтики, яких жахних втрат буде завдано природному середовищу в Прикаспії, на Дніпрі? Ставити так питання, гадаю, неправомірно: воно не має нічого спільного з естетикою. Зокрема з естетикою романтизму. Інша річ, що радянський романтизм як мистецький стиль став чимось чужорідним для естетики, бо був наскрізно заідеологізованим, великою мірою «кабінетним» і контрольованим з кабінетів. Йдеться про сутнісну неправду етичного порядку, спотворені моральні критерії. У 30-х роках, так само як у 50-х, процвітали брехливість, темнота, зрозуміле боягузтво, що перейшло в пандемію перестраховки, і, нарешті, Великий Терор. Однак силою талантів справжніх письменників ця страхітлива реальність була закамурфльована, романтизована, оспівана – ось де найбільший гріх радянського романтизму.

Ідеологічні конвоїри – від рядової спілчанської служки до кремлівських небожителів – були пильні. «Тиран подох, але стоїть тюрма»... Вже в період хрущовської відлиги виникла «довженківська дискусія» навколо зовсім не теоретичної, а просто смакової статті Віктора Некрасова «Слова «великі» й «прості». Дискусія була однією з перших спроб похитнути державно-партійну міфологію, й тому я лише побіжно торкнувся аргументації В. П. Некрасова та його опонентів. На моє переконання, ця дискусія взагалі була далекою від Довженка. Перша й головна причина – фільм зняв не Довженко, а зовсім інший режисер, Юлія Солнцева. Друга причина – не зовсім за сценарієм Довженка... Читаємо лист Олександра Петровича до Ю. К. Смолича від 7 жовтня 1956 року: «Знаю я, що над «Морем» (мається на увазі сценарій «Поєма про море». – *Р. К.*) треба ще багато працювати. Коли вистачить мені часу»... Не судилося – це був останній лист. Отже, про який авторський сценарій мова? Третя причина впливає з другої: можливо, через незавершеність сценарію «Мосфільм» відмовлявся його запускати у виробництво, про що знову ж таки писав сам Довженко в «Щоденнику». Всі, хто був знайомий

з Юлією Іполитівною, знають, якою динамічною й активною людиною вона була. Юлія Солнцева хотіла цю тему знімати – і зняла. Це її авторська робота.

Вихід фільму «Поема про море» було ретельно підготовлено, – так, як це вміли тільки кремлівські ідеологи, під пропагандистські залпи салюту з усіх гармат. Часопис «Искусство кино» не залишився осторонь – в одинадцятому числі за 1958 рік з'явилися панегіричні статті О. Суркова, М. Тихонова, С. Герасимова, Г. Александрова, Л. Арнштама. До словословлення було залучено найвідоміших діячів радянської культури.

Одночасно «відлига» в суспільному житті позначилася зокрема на формуванні нового світобачення, в мистецьких пошуках стилю для відображення нової реальності. У людей з'явилася необхідність говорити довірливо, тихо. Молоді митці не сприймали традиційного радянського пафосу, патетики, котурнів. Стаття Віктора Некрасова стала каталізатором цього до часу прихованого процесу.

А тепер про «дискусію». Редакція заздалегідь почала готувати читача до сприйняття ще навіть не опублікованої статті Некрасова, оцінок якого вона, редакція, безумовно, не поділяє (може, й поділяла, та не мала мужності зізнатись). В четвертому числі «Искусства кино» під рубрикою «Обговорюємо питання теорії» була опублікована стаття В. Разумного «Етичне й естетичне». Полемізуючи з Ю. Ханютіним, який високо поцінував реалістично-оповідальну, заглиблену в психологічний світ людини стилістику фільму «Весна на Зарічній вулиці» (реж. Ф. Миронер, М. Хуцієв), філософ В. Разумний пише: «...Художник соціалістичного реалізму – передусім політик, який уміє через етичну колізію підійти до політичних узагальнень, що прекрасно доведено марксистською критикою. І тому порівняння Ф. Миронера й М. Хуцієва з Довженком, м'яко кажучи, кульгає. (Зазначу: Ю. Ханютін нікого ні з ким не порівнював. Порівнювати буде Некрасов, причому лише в наступному, ще не баченому читачем числі часопису. Та пропагандистську машину вже запущено, й стаття Разумного – хід «на випередження». – Р. К.) У фільмах Довженка вражає зовсім не зображення героїв, які «чуйно реагують на кожний щирий людський порив», а щось незмірно більше. Його, великого митця, хвилювали кардинальні проблеми сучасності, доля Людини, битви якої сповіщають про новий, чудесний світ».

В. Некрасов намагався обійти гострі кути сутнісної розмови, тобто політичний та ідеологічний мотиви. Він зосередився виключно на поетиці, на сприйнятті (чи несприйнятті) стилю фільму «Поема про море»: «Важливо, щоб ти повірив у те, що відбувається в книжці, на сцені, на екрані... Я не повірив фільму... Я називаю це умовністю. Дехто називає це романтикою, окриленістю, пафосом, патетикою... «Поема про море» – вся на високій ноті. Від початку до кінця. Вона як скульптура Мухіної («Робітник і колгоспниця». – Р. К.), яка раптом ожила й пішла вперед переможною ходою. А ми стежимо за нею. Упродовж двох годин»...

Йому відповіли, дуже розлого, кінознавець Яків Варшавський («Треба розібратися») й Максим Рильський («Правда, краса, істина»). Цитую зі статті Варшавського «Душа сучасності», на яку звернув увагу Некрасов: «Наше мистецтво часом боїться, уникає «великих слів», нерідко віддає перевагу побутовій говірці. Багато режисерів і драматургів вважають великі слова закличної патетики «голосними», пишномовними, надають перевагу такій собі позаемоційній оповідальності, яка вважається ознакою художньої стриманості, скромності, простоти. Довженко завжди воював проти такої приземленої простоти, він вірив, що велика справа вимагає полум'яного слова, і шукав такого слова».

Дуже показово, що в усій «довженківській дискусії» не прозвучало слово «Україна». Лише Максим Тадейович в останніх абзацах своєї статті напише: «Але жили в серці невагмовного Сашка, як звали його друзі, любов до народної пісні, до Гоголя, до Шевченка. Українськими піснями, поезією рідного пейзажу пройнята вся «Поема про море». Національний момент в «Поемі», до речі, цілком пройшов повз увагу В. Некрасова. – (І це справедливо, але тільки в тій частині, що й у фільмі того «моменту» годі відчутти. – Р. К.) – В одному із своїх виступів Олександр Петрович співчутливо цитував слова Анатолія Франса: «Якщо б мені

запропонували вибирати між правдою і красою, то я вибрав би красу, тому що вона ближча до істини...» Саме цією-от красою, ближчою до істини, ніж куца житейська, обивательська «правда», високою красою нетлінної всесвітньої правди осяяна його величава «Поема про море».

Коло замкнулося. Воістину зачароване коло, в якому не було місця ні естетиці, ні етиці. Кожний виконував свою функцію. Точніше: кожного функціонально використовував режим. Намагався принаймні використати. Можливо, Максим Тадейович щиро думав, що варто захистити Сашка від нападок. Тим паче що Некрасов дійсно «пройшов повз національний момент». Факт! Однак ніхто краще за М. Рильського не знав, що на «національному моменті» зосереджувати увагу невільно, бо це – заміноване поле «двох культур», якого краще не торкатися. Навіть ледь-ледь, навіть обережно – вибір було ген коли зроблено, залишалось існувати в схемі чітко визначених понять: одна культура, буржуазно-націоналістична, контрреволюційна – «о, будьте прокляті ви ще раз!» – мала зникнути, другій – революційній, романтичній – належало запанувати, оволодіваючи масами. Тому не варто дивуватися, що під пером блискучого неокласика образ «правди, краси, істини» набирає такого вигляду: «Масштаби довженківського мислення були безмежні. Але був один центр, навколо якого оберталися всі створені Довженком образи й картини. Це – боротьба людини за гармонійне, прекрасне, розумне, одухотворене життя, боротьба людини за щастя людства. Точніше, боротьба за побудову комуністичного суспільства. Це – наскрізна ідея всієї творчості Довженка».

Власне, тільки це й треба було довести радянській міфології, коли заходило чи то про Довженка, чи то про романтизм. Таким чином, можна точно визначити час, місце й привід, які лягли в основу нового оберту довженківської міфології, – 1958 рік, Москва, фільм «Поема про море».

«Дискусія» лише прискорила процес посмертної канонізації життя й творчості Довженка, бо вона торкнулася значно серйозніших і глибших пластів партійно-державної політики на терені культури взагалі. Почалося дивне «життя після смерті» – з притаманними системі пишим ритуалом, виверженнями порожньої риторики, широкою публікацією творів письменника (з численними, однак, купюрами), що допомагало формувати крону міфу в потрібному напрямку.

Пропоную увазі читача документальну основу для обґрунтування вищезазначеного. Це виступ М. В. Підгорного на нараді активу творчої інтелігенції (Київ, 9—10 квітня 1963 року): «Свого часу буржуазні націоналісти, різні донцови, маланюки чіплялися до творчості товаришів Тичини, Сосюри, Яновського, але націоналісти тоді одержали від них такого ляпаса, що і тепер ті письменники, творами яких спекулюють закляті вороги на сході (певно, все-таки на Заході. – *Р. К.*) нашої соціалістичної України, дадуть їм рішучу відсіч (оплески)... Ще в 1959 році виникла широка дискусія після появи його (В. П. Некрасова. – *Р. К.*) статті «Слова «великие» и «простые» в журналі «Искусство кино». В ній з позицій приземленого побутописательства (а все ж цікаво: хто базгряв оце «писательство» для українського партійно-державного бонзи? – *Р. К.*) Некрасов силкувався перекреслити один з кращих творів української сучасної літератури – «Поему про море» Олександра Довженка – саме за її високопоетичне відображення краси і багатства душі, величі трудового подвигу будівників комунізму. І от уже в листопаді минулого року Некрасов у різко негативному плані згадує літературний сценарій Довженка «Поема про море», «Повість полум'яних літ», ще категоричніше він намагається заперечити багатозначність і життєвість цих та інших кращих творів радянського мистецтва, їх велику виховну силу. Чи не тому такий непримиренний Некрасов до творчості Довженка, що той завжди вимагав від митців самовідданої служби народові, дбав про те, щоб вони в усій величії життєвої правди показували битву за перемогу комунізму. Довженко вчив митців не боятися високо мислити і свій художній прапор нести якомога вище, бо з втратою високого плану мислення забувається загальна картина, загальна мета – чий ти й чому ти служиш» (роз-

рядка скрізь моя. – Р. К.; ЦДАГО Ураїни, колишній архів ЦК КПУ. – Ф. І. – Оп. 31. – Од. зб. 2152. – Арк. 19, 40).

Цей документ не потребує коментарів, настільки він красномовний і як яскраве свідчення доби, і, головне, як стрижень міфологеми «чий ти й чому ти служиш». У прикладному «довженківському» варіанті це вже виглядало як «рудимент міфу» (А. Ф. Лосев), бо «ферментальна міфологія», її рушійні сили були вже вичерпані – митця не стало. Натомість стрімко виводилися стіни державного «довженкознавства», де у посткультурівську добу Підгорний був першим «довженкознавцем», а Щербицький – другим...

І така цікава закономірність, як тільки виникає потреба відшмагати чи розгромити в черговий раз творчу інтелігенцію, вожді підносять, як ікону, Довженка... Так було 1963 року, а ще страшніше 1973-го, коли іменем Довженка розгромили поетичне кіно України, а його лідера С. І. Параджанова запроторили до таборів. Попередньо туди відправили весь цвіт, усю еліту шістдесятників України. Правила бал ті, хто навчився й внутрішньо погодився, присягаючи іменем Довженка, «перетворювати»...

Виявляється, й тут існує суперечність: Довженко-людина і сам прагнув, і водночас **примушений** був служити ідеям нового ладу. Довженко-художник внутрішньо опирався такого роду «самовідданий службі». У 1925 році, ще до свого кінематографічного злету, він пише статтю «На фронті образотворчого мистецтва», де гостро виступає проти Пролеткульту й пролетарської профанації мистецтва, однозначно підтримує талановите модерне мистецтво, зокрема постімпресіоніста Сезанна. Щоправда, спираючись на авторитет... Леніна (Див.: ЦДАМЛМ України. – Ф. 838. – Оп. 1. – Од. зб. 16). Майже через двадцять п'ять років, пройшовши всі мислимі злети й падіння, Довженко напише ескіз до сценарію «Музична комедія» (він уперше публікується в цьому виданні), де за образом композитора Д. Д. Шостаковича легко прочитуються власні риси режисера і його ставлення до культурної політики партії та суспільної нетерпимості нової радянської інтелігенції. Будьте певні, Олександр Петрович усе життя добре знав, і що таке мистецтво, й які його специфічні можливості, функціональні риси, мова; знав він і психологічний тиск, брутальне адміністративне втручання, ідеологічну й політичну цензуру, «ніжне» викручування рук і удари нижче пояса... Довженко відчув на собі всю силу диктатури пролетаріату. Як і багато інших. Однак, як на мене, один-єдиний Довженко, беручи участь у творенні загальнодержавного міфу, досягнув неоднозначного, несподіваного, а в чомусь просто унікального мистецького результату, спромігшись на прорив у сферу поетично-метафоричного витлумачення сучасності.

Довженко справді був національним генієм, коли зміг засобами мови кіно розкрити трагедію народу, що опинився на екзистенційному полі безнадії, коли реальність поставала не просто в дзеркалі, де ліве стає правим, а в перевернутому догори дном світі. Духовний спадок загублено, і залишається вдовольнитися тим, що пам'ять ще зберігає дорогі риси минулої величі («Звенигора»). Саркастично, іронічно зображується втрата державності й оспівується героїчний пролетаріат («Арсенал»). Оспівуються колективізація («Земля»), індустріалізація («Іван»), шпіономанія, «а в повітрі – флот» («Аероград»). Оцей набір кліше вичерпує сюжет перевернутого догори дном світу.

І тоді починається мистецтво режисера.

Геній Довженка долав спротив матеріалу, і з екрану дивилися справді народні герої. Як це митцю вдалося (частково, звичайно) – тема окремої роботи. В кожному довженківському фільмі, знятому на українському матеріалі, присутній світ народних традицій, фольклору. Перелічу лише деякі «культурні переживання» (М. Ф. Сумцов) – елементи фольклорного багатства поезики Майстра: народна пісня, приказки, жарти, грайливий гумор, веселий розиграш, карнавалізація, плачі, замовляння, вірування, звичаї, апокрифи, казки, легенди, міфологічні перекази сивої давнини, – адже все це є і скрижальями правдивого романтизму, і притаманне народному світовідчуванню. І зовсім уже не істотно, як називався герой – Кравчина,

Тиміш, Василь, Щорс, Іван чи Левко Цар. Усі вони втілювали образи народної жертвності в добу історичного лиха, коли силою психологічного тиску й відкритого терору все було обернуто на свою протилежність. Після перегляду основних довженківських фільмів стає важко і сумно. И нема ради – безвихідь притискає кам'яною плитою втомлене серце. І туга за ідеалом краси й безсмертя постає лише як емоційний образ, метафорична фігура... Така настроєвість, гадаю, йде також від самої природи романтизму.

Довженко справді був національним генієм, коли зміг створити нову поетику кіно, створити поетичний український кінематограф, де майже кожна однозначність ідеологічно заданого жорсткого сюжету віднаходила глибоко філософське тлумачення засобами полівалентної образно-пластичної форми, метафоричної зануреності у джерела історії, міфопоетичних уявлень українського народу. Фантастично багатий світ постав на повний зріст вперше у творах Довженка і освітив до того не знане, не усвідомлене екранне вираження епічного буття народу. Поруч з безсмертям, вічністю ми побачили тлін і суєту. Торкнулися серцем дива буколічної природи, серед якої тисячоліттями жили ці герої і їхні предки. І от настали часи народного горя, коли запанував розбрат (брат постав на брата, і старенький дідусь не знає, за яким онуком правда, – «Звени-гора»). Петлюрівець-інтелігент прийшов у підвал до полоненого арсенальця, та в нього тремтять руки, не підіймається рука вбити із класових мотивів такого ж, як і він сам, українця. А пролетар спокійно відбирає в нього револьвер і так само спокійно посилає свого співвітчизника на той світ («Арсенал»). Метафорична суть цієї сцени стала лихим пророцтвом – рішучі сталеві енкаведисти («не было б крепче в мире гвоздей») почнуть масове винищення інтелігентів, а вожді більшовизму – українських селян, чії образи оспівував Довженко все своє життя. Сусід постав на сусіда. Є щось глибоко трагічне в тому, що приречений вбивця-куркуль і вбитий сількор – обидвоє у вишиванках...

– Плакали межі на куркульських нивах, – гукне Василь.

– Дивись, аби не заплакала твоя мати, – відповідь Хома.

І заголосила Мати Україна, і билась у страшних судамах у передчутті Великого Голодомору й інших страхіть, що на неї чигали на довгому шляху новітньої Руїни під звуки «Інтернаціоналу» («Земля»).

Ось ще одна трагедія – загинув син на будівництві від нещасливого випадку («Іван»). Мати біжить довідатись, як сталося лихо. Біжить у розпачі й відчиняє двері, а там нікого нема. Нові двері – те саме. Двері, двері, двері... І скрізь пуста. А мати, мов поранена чайка, мов утілення образу України, летить. Вона нещасна, знедолена. І кожні двері, здається, наближають її до жаданої відповіді: в ім'я чого, Господи, приносилася офіра? Усе нові (але ті ж самі!) двері. Їх дванадцять. Однак у жодному кабінеті – немає «апостола». Аж ось сам Хведір-організатор питає: «Як наші братці з краєвих ударників вийшли на передові позиції соціалістичної стройки? Чим?» І відповідає: «Тим, що вони оволоділи технікою свого виробництва»... Цей Хведір-організатор, як написав Довженко в сценарії, став «справжнім хазяїном соціалістичного діла».

Глибина вираження трагічних подій в Україні знаходить собі стежку через метафоричне мислення видатного поета екрану.

...Оркестр грав «Інтернаціонал» силувано і неприродно, бо ж у душі кожного ще бриніло «Гей, малиновий – наше славне товариство»...

* * *

Далекого 1928 року Юрій Яновський опублікував нарис про друга «Режисер Олександр Довженко». Майстер лише починався. Він створив лише свій перший повнометражний фільм «Звенигора», але оскільки вже цей твір виявився виразно національним, то відразу ж постала проблема «бути чи не бути?». Юрій Яновський розповідає художникові фільму «Звенигора»

Василеві Кричевському притчу: «До кобилячого табуна потрапив за родоначальника, через брак жеребців, віслук (уявлю, що кобили не битимуть його копитами). Що ж буде згодом? Напіввіслячий рід. А коли десь приб'ється кілька ослиць по дорозі – то і цілком табун виродиться на ослив, буде миршавити, дурнішати і, зрештою, дзвінке іржання табуна перейде на осяче панічне схлипування і зойки».

Даруйте немилозвучність, надто прозору паралель і мораліте, та, нема ради, сталося найгірше... Однак сьогодні мають сенс не скрушні констатації, а історичні уроки. Отже, викладу, хоча б пунктирно, причини, через які унеможлиблювалася діяльність О. П. Довженка на терені українського національного кіно. Наслідок очевидний, а от причини не такі вже й прості. Та найповчальніше – методи.

Першою руйнівною причиною була панівна ідеологія, що вимагала від мистецтва відображення перманентного загострення класової боротьби.

Друга причина пов'язана з ворожим ставленням більшовиків до селянства як дрібнобуржуазної стихії. На Україні реально існував соціально потужний прошарок добрих господарів-середняків, завдяки чому есери тут посідали міцні позиції і становили хребет Центральної Ради. Саме селянство берегло глибоке фольклорно-етнографічне й історичне коріння української культури. Тому комуністи повели планомірний, стратегічно замислений наступ на українське село. Повної перемоги було досягнуто в 1932—1933 роках – голодомор, сім з половиною мільйонів жертв. Україна економічно й політично була поставлена на коліна. Відбулася «друга революція».

Третя причина – відкрито вороже ставлення більшовизму до національної інтелігенції. Процес СВУ був першим ударом – почались відкриті провокації і терор. «Великий перелом» тут стався в наступному за голодомором році – 1934-му. Масові арешти представників української інтелігенції, від бібліотекарів, учителів, агрономів до письменників, художників, довершили Великий Погром – духовно-культурні джерела нації було перетято. Саме тоді, 1934 року, з'явилася страхітлива у своїй реальності констатація: «Будем домолочувать, ворога докінчувать, за проводом партії всі гвинти загвинчувать, в праці, в науці комунізм увінчувать».

Ось тло, на якому довелось діяти, входити в мистецьке життя Олександрові Петровичу Довженку. «Компетентні органи» твердо пам'ятали: вчорашній есер, що активно співробітничав із Центральною Радою. Отак почала формуватися потаємна біографія. Отже, перший «гріх» – Центральна Рада. Другий «кримінал», який волів би забути Довженко, – боротьбизм. Він разом з Блакитним і Шумським змушений був перейти від боротьбистів до КП(б)У. І от 1939 року він мав «творчі» страждання, коли писав свою «Автобіографію». Як витлумачити ці свої «гріхи»? А може, сховати?.. В цих муках народилась сторінка шоста відомої «Автобіографії» Довженка.

1939 року, працюючи над «Автобіографією», Довженко волів не афішувати свої блукання в партійних хашах і, щось зовсім не називаючи (як-от есерів), а щось викреслюючи (боротьбистів), «вирівняв» ситуацію: «На початку 1920 року (на берегах дописав: «під час партійного тижня». – Р. К.) я став членом КП(б)У». А тепер цитую, як було написано і що було викреслено: «На початку 1920 року я вступив до партії боротьбистів. Цей вступ, неправильний і непотрібний, відбувся у такий спосіб. Я дуже хотів поступити до Комуністичної партії більшовиків України, та вважав себе негідним переступити її поріг. Тому я вступив у боротьбисти, неначе як у підготовчий клас гімназії, яким вона, звісно, не була ніколи, і сама думка про таке порівняння, пам'ятаю точно, наскільки здається зараз абсурдною. Та це було. Через кілька тижнів партія боротьбистів улилася в КП(б)У, і, таким чином, я став членом КП(б)У» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. І. – Од. зб. 16. – Арк. 6. Переклад з російської).

Цікаво, що в 1964 році при виданні творів Олександра Довженка в 5 томах, ця сторінка «Автобіографії» з'явилась уже так, як була написана 1939 року, а при виданні 5-томового зібрання творів 1985 року «Автобіографія» зовсім зникла. Про всяк випадок?..

Відомо, хто робив оці маніпуляції, та біда не в тім.

Справжня біда для всього українського мистецтва народилася значно раніше. Вона все та ж на всі часи – відсутність державності, існування, яке ще Шевченко точно схарактеризував: «На нашій, не своїй землі». Довженко з молодого віку і аж до смерті перебував під ковпаком ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД, МГБ, КГБ... Саме в цьому факті треба шукати причину всіх метаморфоз та деформацій, яких зазнав український митець, чия творчість стала видатним здобутком світового кіно. Не раз і не два художник змушений був іти проти себе, ламати себе, творити те, що суперечило його уподобанням, традиціям, вихованню, врешті, переконанням. Митець змушений був триматися нав'язаних державою поглядів, бо був полоненим режиму. Полоненим у прямому розумінні, про що зокрема свідчать купюри, які робилися при публікації його творів, «Щоденника», листів. Наведу лише один приклад: «...Недавно я довідався, що в мене забрали квартиру, – пише Олександр Петрович 6 листопада 1946 року до матері й сестри Поліни Петрівни. – Якомусь міністру не хватало квартири, так забрали мою. Бідний, бідний міністр, – подумав я, – ти мусиш жити на квартирі свого художника, сподіваючись на його смерть... Яка нудота! Отже, зараз я вже й не київський громадянин зовсім. Отак-то. Тісно міністрам в столиці!» Опубліковані в цьому виданні тексти купюр однозначно засвідчують неволю, цілковиту неволю, в якій працював Довженко. За таких умов ламався моральний стрижень особистості. Митець дедалі частіше скаржився на втому, занепадав фізично, нарікав на долю.

Мені б не хотілося баналізувати ситуацію – полон як поняття в конкретному випадку мав і внутрішній вимір, що лише ускладнював безрадісне існування О. П. Довженка. Сьогодні ми просто, як про щось цілком очевидне, говоримо про речі, які Довженко мусив пояснювати, визнаючи не ті «двері в революцію»... А головне, всім способом життя й творчості засвідчувати свою відданість Жовтню й пожовтневій історії. Конче необхідно було сховатись у тінь суспільних упереджень, нової релігії, якими жила ціла країна. Однак я переконаний, що для художника такого масштабу втеча неможлива. Немає для нього такої тіні. Але є людська слабкість, бажання сховатися. Бодай приховати свою людську конкретність, свої «необережні» вчинки молодості. Тому надаю виняткового значення потаємній біографії Олександра Петровича, що відкривається в невідомих раніше листах, відтворених купюрах, документах, бесідах, свідченнях його друзів, знайомих, у його вражаючому «Щоденникові».

Довженко, щира слов'янська душа, Поет, за природним світовідчужанням романтик, не здатний був ані на інтелектуальну «гру в бісер», ані на дулю в кишені, ані на еластичні образні евфемізми. Він просто змушений був віддати свій неповторний небесний голос у загальний хор. Однак навіть за таких умов цей голос аж надто вирізнявся, щоб не відчути його, так би мовити, сольного характеру.

Документи потаємної біографії засвідчують складні взаємосполюки між прагненнями, словами і справами митця. Наявна жертвність. І навіть готовність піти проти себе і вступити до партії.

Довженко, член ВКП(б), був виключений із партії при першій чистці за втрату документів. Документи загубили в Берліні, в посольстві, де на початку 20-х років він працював як дипломат. Йому не раз пропонували вступити наново (згодом і документи віднайшлися – вони випадково впали за шафу), але Довженко твердо вирішив лишитися безпартійним. І ось у час страшних поразок першого року війни з фашизмом Довженко готовий знову вступити до партії, щоб мати можливість опинитися на фронті, на редакторській роботі як літератор, кінематографіст.

Звернімося до проникливих спостережень з книжки «Втеча від свободи» відомого американського психолога Еріха Фромма: «Будь-який психологічний аналіз чийхось індивідуальних думок чи цілої ідеології має завданням виявлення психологічного коріння, з якого виростають ці думки чи ідеологія. Першою умовою такого аналізу повинне бути повне розуміння логічного контексту ідеї, розуміння того, що автор свідомо хотів висловити. Але ми знаємо, що

людина – навіть коли вона суб'єктивно щира – часто-густо підсвідомо керується зовсім не тими мотивами, які вона вважає основою своєї поведінки: вона може скористатися якоюсь концепцією, що мав певний логічний зміст, але для неї – підсвідомо – такий, що визначав щось зовсім відмінне від цього «офіційного» змісту. Більше того, ми знаємо, що людина може намагатися усунути суперечності у своїх почуттях за допомогою ідеологічної конструкції чи приховати затиснену думку такою раціоналізацією, в якій виражається протилежна ідея. Розуміння дії підсвідомих сил навчило нас ставитися до слів скептично, а не приймати їх за чисту монету».

Власне, йтиметься швидше про феномен суспільствознавства – соціальну психологію внутрішньо полонених, аніж творчість. В. Стус не випадково назвав свою роботу про П. Г. Тичину «Феномен доби. Сходження на Голгофу слави». У психоаналізі Олександра Петровича подибуємо сліди підсвідомого прагнення підверстати свої об'єктивні суперечності й конфлікти з навколишнім середовищем під суб'єктивне ставлення до нього державних інститутів, їхню розтлінну мораль. «Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс зі своєї кінематографії, – пише О. П. Довженко в «Щоденнику». – ...Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів творчості на користь народу». І тепер зверніть увагу на пояснення причин трагедії: «Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату (?). Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і в боязні за долю народу, може, часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла». В самоаналізі Довженка є стражденне прагнення пояснити самому собі дискомфорт душі, свою власну трагедію. Однак, як на мене, бракує нещадного бічного освітлення, в якому б він побачив себе й збагнув найстрашніше: він зазнав вирішального впливу «феномена доби» з його несамовитою властивістю деформувати свідомість і душі людські.

Довженко не вперше шукає причину своєї відкинутості, неприкаяності. І кожного разу таку причину знаходить у зовнішніх факторах, у зовнішніх чинниках. Одне залишається незмінним – винне середовище, а не політична, соціально-культурна ситуація, обставини, що породили й виплекали саме таке середовище, надали йому саме такого забарвлення, конфліктного спрямування.

В архівному фонді П. Г. Тичини зберігається чи то лист О. Довженка до редакції газети «Вісті», чи то його автобіографія (О. Довженко. Автобіографія із «Збірника статей про митців». – Ф. 464. – Оп. І. – Од. зб. 4125. – Арк. 113), де рукою Павла Григоровича було переписано й підкреслено червоним олівцем таке: «Треба думати, що верховоди цих організацій («Гарт», «Плуг» і ВАПЛІТЕ. – *Павло Тичина*) вважали мене маленьким при них ілюстратором та ще карикатуристом, отже, весельчаком, а мені було сумно дивитись на їхню безпросвітню провінціальність, некультурність, обмеженість. Іноді мені здавалося, що я не на вечорах, а на вечорницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити. **Я не знав, куди подітися, але відчував, що так далі жити не можна.** В цей приблизно час я зблизився з укр(аїнською) кіноорганізацією ВУФКУ. Я робив для ВУФКУ плакати і часто туди заходив».

Тут що не речення, то реальна констатація невтішної екзистенції української культури, але, як не дивно, спостерігається підсвідома підміна мотивів. Тепер уже відомо, в результаті чого Довженко опинився в обіймах ВУФКУ – через хворобу Варвари Семенівни Довженко, дружини художника. Загальновідомий і низький рівень «освітянства», й особливий штиб культури пролетарських рекрутів у ряди національної інтелігенції. Мене ж у цьому фрагменті зацікавили дві речі: по-перше, ключове визначення «маленьким», по-друге, слова, які підкреслив червоним олівцем Павло Григорович (чималою мірою вони стосувалися й поета).

Художник Довженко знав собі ціну й був незадоволений своїм непевним становищем (цей стан його не полишатиме до самої смерті). Але це становище («вважали мене маленьким») він ладен був пояснити бездарністю оточення, середовищем. А тим часом бездарне, сіре середовище формували цілеспрямовано, намагалися все живе й велике загнати в ту кошару, аби всі були однаково сірі й сповідували одну віру. От за таких умов і Павло Григорович, і Олександр

Петрович стали перед однією і тією ж моторошною проблемою: «Я не знав, куди подітися, але відчував, що так далі жити не можна».

Особливо – видатним митцям.

Цивілізованому суспільству вдалося трансформувати цей конфлікт, і ми читаємо в уже цитованого Е. Фромма: «Йтиметься про пристрасне прагнення слави. Якщо сенс життя став сумнівним («Я не знав, куди подітися...»), якщо стосунки з іншими й із самим собою не дають упевненості («вважали мене маленьким...»), то слава стає одним із засобів, які здатні позбавити людину сумнівів... Якщо ім'я людини відоме сучасникам, і вона може сподіватися, що так буде завжди, її життя набуває змісту і значення, вже завдяки її відображенню в свідомості інших».

У листах до заступника Голови Раднаркому УРСР Ф. А. Редька особливо відчувається внутрішній дискомфорт уславленого митця, котрий увійшов у смугу розладу в «стосунках з іншими». І, природно, намагається спертися на власне ім'я, на свою славу. «Що я можу робити, Ви самі знаєте. Я страшенно завидую Бажану і Корнійчуку, що вони в редакції «За Радянську Україну». Я міг би там працювати». А в іншому листі до того ж таки Редька О. П. Довженко пише: «З Бажаном у мене не вийшло. Він великий чин. Крім того, я його безперечно стісняю, як безпартійний. Я примушений був звільнити його од своєї присутності. Він, подібно Лінійчуку (директор Київської кіностудії і недруг режисера. – Р. К.), обсадив свою редакцію людьми, що через них ніхто не посміє йому ні в чому закинути. Зі студії мене вже, напевно, або вже звільнили, або звільнять. Я не жалю...» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 1—2; там же, арк. 3).

Хотілося б усіх зрозуміти. Час був гранично кризовий, і мотивації вчинків та поривань людини за таких обставин могли бути відповідно непростими. Я знаю про дружні стосунки Бажана з Довженком, першу Бажанову монографію про Довженка (1930). Повоєнні приязні взаємини були, напевно, зіпсуті випадком Бажана на II з'їзді письменників України. Але про це далі. Спробую лише пролити додаткове світло на згадуваний у листі Олександра Петровича епізод зі вступом до партії і відвертою неприязню до М. П. Бажана часів війни. С. М. Журахович, якого я познайомив з листами, заперечує Довженкову версію: «Я працював якраз у газеті «За Радянську Україну» від самого початку її створення. Стосунки з полковим комісаром Бажаном були напрочуд неуставні – людські. Микола Платонович ніяк себе не виділяв. Працювалось дуже добре, хоч було надзвичайно важко. Щодо партійності – такого питання взагалі не існувало. Безпартійними в газеті були С. Воскресасенко, П. Самченко, А. Шиян, Д. Гринько та й Андрій Малишко був тоді лише кандидатом... Лист схильний пояснити настроєвістю Олександра Петровича – він уже до нас приїхав увесь напружений, нервово виснажений, що на той час легко можна було зрозуміти».

Оці деталі потаємної біографії потребують дослідження в розмаїтих площинах – психологічній, морально-філософській, історико-джерелознавчій, мистецтвознавчій. Психологічний ключ Е. Фромма дає рентгенограму людської душі, висвітлює те потаємне, що керує суперечливими мотивами й оцінками, де щирість можлива зі «шлаками»... Існує ще один погляд на проблему слави, він належить Альберові Камю: «Кожен митець, що хоче бути в суспільстві знаменитий, мусить знати, що знаменитий буде не він, а хтось інший із його ім'ям. Він урешті-решт від нього вислизне і, можливо, колись уб'є в ньому справжнього митця». Не випадково саме ці слова Василь Стус узяв епіграфом до згадуваної праці «Феномен доби. Сходження на Голгофу слави». В обох випадках – П. Г. Тичини й О. П. Довженка – йдеться про вразливу душу митця, та ще українського видатного художника, та в умовах тотальної війни, та в країні з віковими традиціями деспотії.

«У народній державі народне світовідчуття повинно в кінцевому підсумку привести до тої шляхетної ери, коли люди будуть бачити своє завдання не в покращенні породи собак, коней і кішок, а в піднесенні самого людства; ери, коли один буде свідомо й мовчазно зрікатись,

а інший – радісно віддавати й офірувати», – так писав Гітлер у «Майн кампф». Оце вже реальна висхідна суспільствознавства й соціальної психології доби тоталітаризму, коли відбувається підміна понять і дуже хочеться жити в «атмосфері авангарду державного штату»...

І знову виникають питання. Чи можна стати на прю з «народною державою»? Чи може хтось постати проти «шляхетної ери»? А може, все-таки якось спробувати пробитися в «атмосферу державного горіння» й «вітчизні віддати не вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті»? Хіба це не з тої ж таки опери – «віддавати й офірувати»?... Оперу, котру ми так любимо слухати і сьогодні.

Не слід забувати про конкретні умови історичної доби, коли життя і творчість мали доповнювати одне одного. Ця єдність таки існувала, хоч Довженко все робив, щоб біографія, борони Боже, не проникла у фільми. «Народній державі» навіщо заплутана біографія?... Тим часом його незвична біографія всупереч усьому – яка незнищенна духовно-образна сила! – проривалась у майже всі його твори. Особливо – в листи.

Та чиясь «дбайлива» рука ретельно вирівнювала гострі кути реальної біографії, формуючи міф. Особливо якщо йшлося про «державну справедливість». Ось уривок (донедавна – купюра) з надзвичайно драматичного листування Довженка з Ю. К. Смоличем: «Найгірше, найстрашніше в кіно – марнування часу, чекання поправок, заборон, постанов, планових тематичних змін, а то і просто зла як зла. Признаюся тобі: ніколи я так не страждав, не мучився морально, як зараз в отсі одинадцять післявоєнних літ». – Лист останній: 7 жовтня 1956 року.

Світовому товариству важко зрозуміти ненормальність нашої ситуації. Культури цивілізованих народів розвивались органічно, тому, навіть чимало знаючи про режим терору і приневолення в Радянському Союзі, на Заході лише після «відлиги», після скандалу з пастернаківським «Доктором Живаго» збагнули, в яких умовах здійснюється творчість за «залізною завісою». Однак трагедія Довженка не має нічого спільного з переслідуваннями Зошенка, Шостаковича, Ахматової, Пастернака, Солженіцина. Я цю трагедію називаю шекспірівською, бо надзавданням влади було зламати художника, примусити його піти проти свого народу, проти його славної і водночас кривавої історії, зробити творчість митця зряддям антинародної пропаганди.

Чи були прецеденти? Та скільки завгодно! Існує навіть залежність: чим талановитіший митець, тим більший тиск на нього, тим гостріше прагнення тоталітарних структур поставити його на коліна. Отак народжувалася «хрестоматія» – «Із-за гір та з-за високих...», «Людина стоїть в зореноснім Кремлі», «Партія веде». Тут важливо відчутти, збагнути трагедію справжнього художника й відрізнити його, митця, від запобігливих трубадурів, угодовців режиму. Якщо в першому випадку відбувався стражденний процес ламання характеру в результаті приневолення, то в другому йдеться про людей без усяких моральних скрупул, етичних запобіжників. Вони функціонально вправно виконували всі директиви на полі культури, перетворюючи газетні передовиці на драматургію, прозу, поезію, твори образотворчого мистецтва, театру, музики, кіно. І, нарешті, існувала звичайна шантрапа, бандити, донощики, які в цьому підігрітому бульйоні людиноненависницьких пристрастей «плавали-гуляли, як рибка по Дунаю»... Останні були найнебезпечніші.

І ще: творча інтелігенція існувала не в безповітряному просторі. А в повітрі ширяв непідробний ентузіазм: маси співали, танцювали, завзято працювали, марширували зімкнутими лавами, й ніхто не мав права випадати з отих лав. Ця ошукана маса донині не може позбутися ідеологічного наркозу. А що казати про оскаженіння 30-х років? Звичайно, й у тоталітарній буденщині траплялися відчайдухи, чия рафінована інтелігентність і людська гідність перевищувала страх, – Валеріан Підмогильний, Євген Плужник, Микола Куліш, Лесь Курбас, Михайло Бойчук... Однак це винятки, і ми не маємо морального права засуджувати тих, хто відкуповувався від влади чи то віршами, чи то фільмами... А ще неприпустиміше все змішувати за принципом: «Усі вони одним миром мазані». Не одним! Навіть тоді, коли відо-

мих українських поетів загнали в одну кошару й примусили скласти колективну поему-лист «Слово великому Сталіну про визволення України» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 1—83), – навіть за цих умов були «пролетарські» поети (типу М. Нагнибіди, в архівному фонді якого я й виявив цей перл), але існували й національні поети – П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, які творили справжню поезію і тільки з лихої перспективи опинитися на Соловках, у Караганді, на Колімі змушені були славословити.

Не варто називати конкретні прізвища з цього «кооперативу» поетів, бо серед них є люди, яких ми високо шануємо. Вони були справжніми митцями. Як і Довженко. І був справжній тоталітарний режим, де якийсь ідеолог заплановував акцію й механічно підключав підручних посіпак виконувати високі вказівки. Спробуй-но не виконати!... (Я не знайомий з фашистськими архівами, та хотілося, щоб спеціалісти з'ясували.) Цікаво, чи міг, скажімо, Розенберг або Геббельс спустити своєму вірнопідданому літераторові таку-от директиву, як оця, читачу, що перед вами:

«Дорогий Олександр Євдокимовичу! Вкрай важливо, щоб Ви написали для «Литературной газеты» нарис, який, гадаємо, повинен (!) називатися «Слово Сталіна».

Ваш виступ ввижається нам публіцистичною оповіддю про те, як із залізною закономірністю збуваються всі великі накреслення товариша Сталіна. Приклади цьому можна знайти в усіх галузях нашого будівництва, історії партії, історії нашої країни, країн народної демократії і т. д.

Сподіваємось, дорогий Олександр Євдокимовичу, що «Литературная газета» одержить Ваш нарис не пізніше 10—15 листопада.

Привіт!

Генеральний секретар СРП СРСР (О. О. Фадеев)

Головний редактор «Литературной газеты» (В. В. Єрмілов) 22 вересня 1949 р.» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 435. – Оп. 1. – Од. зб. 1219. – Арк. 4. Переклад з російської.)

Вдумаймося: вшанованому всіма мислимими преміями, нагородами, званнями академікові УРСР і СРСР т. Корнійчукові замовляють панегірик, наперед визначаючи жанр, зміст, термін виконання і навіть заголовок («повинен називатися...»). Спробуй-но не виконати!...

Припускаю, що й Фадееву спустив цидулу «до виконання» якийсь Александров чи сам Маленков. Отак утворювалась вертикаль ідеологічної служби режиму, перед якою будь-який класик, геній – ніхто, пан Зеро. Йому наказують, і він квапиться «сполняти». З натхненням і проникливістю «інженера людських душ». Або зціпивши зуби, безсонними ночами. Як М. П. Бажан: «Коли ми читаємо і бачимо, наскільки викривлені, спотворені, спаплюжені образи членів партії, образи комуністів у сценарії Олександра Довженка «Україна в огні», ми знаємо, що викривлення, спотворення, спаплюження образів комуністів треба пояснити неподоланістю старих пережитків у свідомості художній» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 590. – Оп. 1. – Од. зб. 57. – Арк. 96: стенограма II з'їзду СПУ). Далі каток Бажана пішов на Ю. Яновського (роман «Жива вода»), І. Сенченка (повість «Його покоління»)... Та присягаюсь, що це не той Микола Платонович, якого ми знали. Його іменем говорила Система, усунувши Бажанову самість. Згадаймо знову Альбера Камю: у цей момент «знаменитий митець вислизнув» і готовий був убити в ньому справжнього митця.

Перечитайте оцю «критику» – не ймеш віри, що це говорив один з найосвіченіших поетів світової міри. Маю на увазі стиль. Отож воно й є: «скачи, враже, як пан каже». І блискучий інтелектуал стилізує себе під пролетаря від літератури.

Бог відвів йому час покаятись у спогадах про свого друга Ю. І. Яновського. А про О. П. Довженка?...

О, недаремно, ні, в степах гули гармати,
І лялалась наша кров, і падали брати...

О, недаремно, ні, моя старенька мати
Зняла з своїх дітей дукатики й хрести!...

Володимир Миколайович Сосюра звільнив нащадків від потреби коментувати цю болісну строфу, написавши «Третю роту». Але ж було б ненормально від кожного великого творця чекати подібного «паралелізму». Роздвоєність душі до добра ніколи ще не вела. За все платилося сповна.

«Щоденник», відтворені купюри в кіноповісті «Україна в огні» та в листах О. П. Довженка сприймаються як сповідь художника, що оплатив ціною життя той моторошний світ, який оспівував усупереч історичній правді. Він прагнув зберегти свою художню неповторність і самотність. Часом режим його перемагав. Але він знову підводився для утвердження споконвічних ідеалів, які було викинуто на смітник історії. Своїм мистецтвом Довженко в метафоричній формі доніс до всесвіту цю страхітливую трагедію, і настав час її збагнути.

Настав також час замислитися над проблемою внутрішньої капітуляції чесної людини, внутрішніх страждань громадянина, який поступово втрачає свою чесність, громадянське заангажування і врешті-решт «добровільно» відмовляється від себе. Це абсолютно наша ситуація, що не має історичного аналога. Адже ні від Шевченка, ні від Франка й їхніх «товаришів з тюрми» не вимагали вірив небесну освяченість трону Миколи I чи «татуня» Франца-Йосифа, не вимагали **персональної участі** в зміцненні царату, не вимагали **оспівування** імперії, тюрми народів – як «Союза нерушимого республик свободных». Нічого такого, здається, не було. Опинившись у драматичному стані, наші пророки XIX століття відчували, хай тисячу разів екзистенційний, але духовно не обмежений простір, де існує поняття персонального вибору. І вибирали вони як вільні люди, повноцінні громадяни.

Згадаймо мудрого П. А. Флоренського, який звернув увагу на суперечність у Законі, антиномію, що розчахнула всю нашу істоту, все наше існування – скрізь і завжди суперечність. Небанальність руйнівного конфлікту полягала ще й у тому, що об'єктивно існуючій антиномії протистояло Шевченкове заповітне «неложними устами». Українська інтелігенція була вихована на цій ідеї. І, однак, фатальний поворот історії примусив цілу генерацію творчої інтелігенції вже в зрілому віці відступитися від моральної максими. Серед найвидатніших представників цієї когорти був О. П. Довженко.

Що керувало Довженком, коли він 1939 року приховував своє перебування в партії боротьбистів, зрозуміло. Однак цілковито незрозуміло, чим керувались упорядник 5-томного зібрання його творів і редактор першого тому («Дніпро». – К., 1983), коли зробили дві великі купюри у тій же таки злощасній «Автобіографії». Ось їх зміст: «Я заявив тоді керівництву – Попову, Любченку й Хвилі, що ними незадоволений. Як тільки приїхав до Москви, я зразу з великим душевним хвилюванням написав лист товаришеві Й. Сталіну з проханням захистити мене і допомогти мені творчо розвиватися. Товариш Сталін моє прохання почув. Я найглибшим чином переконаний, що товариш Сталін врятував мені життя. Якби я не звернувся до нього вчасно, я, безумовно, загинув би як художник і громадянин. Мене би вже не було. Це я зрозумів навіть не зразу, але цього я вже ніколи не забуду, й кожний спогад мій про цю велику благородну людину наповнює мене почуттям глибокої синівської вдячності й поваги до нього» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 13—14. Переклад з російської).

Друга купюра: «Закінчивши сценарій (вдеться про «Аероград». – Р. К.), я звернувся в письмовій формі до товариша Сталіна з проханням дозволити мені прочитати йому особисто цей сценарій. Як я на це наважився, зараз сам собі дивуюся. Лише пам'ятаю, що далось це мені величезним зусиллям. Але бажання бачити людину, якій я був зобов'язаний усім, було настільки великим і бажання якось віддячити йому було таким невідпорним, що я поборов

своє хвилювання і лист написав. Крім того, в мене була якась внутрішня глибока впевненість, що своїм приходом і читанням я його не шокую.

Великий Сталін прийняв мене того ж дня у себе в Кремлі, як добрий московський хазяїн, представив мене, схвилюваного й щасливого, товаришам Молотову, Ворошилову й Кірову, вислухав моє читання, схвалив і побажав щасливої роботи. Я вийшов від нього і побачив, що світ для мене став іншим. Товариш Сталін своєю батьківською увагою неначе зняв з моїх плечей багатолітній тягар відчуття своєї творчої, а отже, й політичної неповноцінності, яку моє оточення навіювало мені роками (розрядка моя. – *Р. К.*). Подальші мої чотири зустрічі з тов. Сталіним зміцнили мій дух і піднесли мої творчі сили. Фільм «Щорс» я зробив за порадою великого вчителя» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 14).

Довженко пише від імені власного страху, з ситуації повного вакууму, в якому опинився митець, опинився не з власної вини, а через національну трагедію Вавилонського полону, через виняткове бажання вижити, фізично вціліти. Я чую неначе «Молитву до ангела-охоронителя»: «Не попусти злomu духові володіти мною через насильство над цим смертним тілом»... Однак на театрі абсурду роль ангела-охоронителя грав «злий дух»... Сучасна українська історіографія, психологія, етнологія, певно, ще подадуть свої міркування до ситуації тотального тупика, в якому перебував Довженко 30-х років. І постає досить банальне питання: коли нарешті об'єм інформації стане вичерпним, чи не станемо ми святішими за Папу Римського? Чи будемо засуджувати Довженка?

Перечитайте ще раз текст купюр: йдеться про велике нещастя геніального художника, який змушений був шукати захисту в тирана. І зауважте: все, про що тут ідеться, й він розумів – саме тому виник щирий і щемкий фінал «Автобіографії»: «Признаюся, я дуже втомився і через те не зовсім здоровий. Я перестаю бути швидким. Якщо шановний читач побачить, що я через людську слабкість применшив свої недоліки і п о р о к и і виставив себе в світлі більш яскравому й ефектному, ніж дозволяє звичайна скромність, то це, мабуть, так і є. Тому прошу не судити мене суворо і порадити мені що-небудь, добре пам'ятаючи, що одна людина не може багато (зробити), навіть коли природа наділила її щедрими дарами і добрими побажаннями» (розрядка скрізь моя. – *Р. К.*).

Згадаймо уривок з «Автобіографії» Довженка 1926 року, яку переписав П. Г. Тичина, – знову той самий емоційний рух: від заперечення місцевого середовища до прагнення віднайти чи то нові рубежі самоутвердження, чи то ґрунтовнішу систему самозахисту. Однак уже з'явився новий мотив: невпевненість і готовність до каяття. Його душа безпомилково подавала сигнал про небезпеку слизької стежки в нікуди.

Людині, яка так прискіпливо вдивлялась у себе, виповідала й суворо чинила собі суд, було лише 45 років. А попереду на Довженка чекали ще страшніші випробування. Ні, ніколи не з'явиться в мене навіть тіні докору до видатного митця. Не лише з пієтету, а насамперед з відчуття й усвідомлення того реального Вавилонського полону, в якому перебував О. П. Довженко. Людина сильна і слабка одночасово. Як феномен природи невичерпна, богоподібна. Довженко своєю творчістю довів, що його кіно – явище планетарне, вселюдської культури, бо занурене у найглибші міфопоетичні джерела життя українського народу. В творчості майстра відчувається нерозривний зв'язок мікро– і макрокосмосу, людини й універсуму. В цьому – вічність Довженка. Однак людина – ще й суспільна істота. Соціум потрапляє в силове поле історичних змагань, розмаїтих соціальних катаклізмів. Постійно спостерігається поляризація різних векторних зрушень. На жаль, не в межах життя однієї людини, навіть кількох генерацій окреслюється вектор, спроможний стати дороговказом до Землі Обітованої. Згадаймо біблійного Мойсея й сорок років поневірянь пустелею... Подібне чекає й нас. Бо розчахнуто саме духове осердя нації.

Наше рабське минуле і жебрацьке сучасне породили (не могли не породити) спокусу приховувати та викривати. Це – захисний рефлекс обивателя, часом добре ерудованого, який пра-

гне заднім числом виправдати своє мовчання в минулому. Зрештою, в такий спосіб поповнюється калитка курйозів тисяча й однією бувальщиною з поля людських слабкостей... Гірше те, що фальшива віра вчорашнього дня замінилася нині тотальною зневірою. І вже зовсім зле, що не всі усвідомлюють: оця злісна спокуса викривання веде в глухий закут більшовизму. Натомість виникає прокуратор, який з «принципових партійних позицій» уже сьогоднішнього дня, висвітлюючи «білі» й «криваві» плями, звинувачує, викриває, судить. Це не лише некоректно, немилосердно. Це – шлях на мінне поле безчестя, до новітнього полону.

Справжнє нещастя поневоленої нації – у відсутності морального запобіжника, морального табу, коли все дозволено. Тому ставлення до історії культури, до нашої спадщини, до персоналій творців має бути вкрай делікатним. Однак постає питання: як же бути, коли нові документи, замовчувані раніше спогади спростовують колишні міфи, уявлення про соціально-психологічні ролі, що їх відігравали ті чи ті художники? Потрібно розуміти, що творчій інтелігенції режим відводив роль блазня, ідеологічно слухняного робота, який має вдавати повнокровну живу істоту, вигадуючи хитромудрі теорії, аби трудящі їх серйозно сприймали. Найдивовижніше, що ця супермістерія вдалася й режим на довгі десятиліття оволодів умами й душами людей. Тому, впевнений, минулі часи потребують якомога детальнішої обсервації, уважнішого, скрупульознішого ставлення, запровадження до наукового обігу значно ширшої, а головне – нової інформації.

Звичайно, і за цієї доби жили й творили видатні митці. Звичайно, відомі не один десяток бунтів, боротьба художників на смерть чи повна ізоляція, десятиліття мовчання. Звичайно, були ліпші часи й крутіші, були більші й менші компроміси. Та завжди над митцем висів дамоклів меч «Партійної організації і партійної літератури». А що ж уже казати національному художникові слова? Існує об'єктивна потреба вдивлятися і стереоскопічно відтворювати морально-психологічний пейзаж доби тоталітаризму, атмосферу оруеллівської антиутопії, свідками та учасниками якої стали три генерації української інтелігенції.

Справжня трагедія має перейти через катарсис. Проте в умовах тоталітарної культури з'явилося поняття «оптимістичної трагедії» – доморощена «теорія» прихованого ошуканства й послужливого громовідводу. Скажімо, наскрізно трагедійна, утаємничена біографія Довженка не мала потрапити в творчість, бо викривала його. Натомість є речі, які, ми бачили, непідвладні волі художника. Як Довженко не намагався все зобразити «правильно», «у світлі рішень», – його зраджує талант. Інтуїція, спонтанна сила митця, внутрішня національна заангажованість Олександра Довженка виявилися сильнішими від заздалегідь визначених намірів радянського режисера, гострішими навіть за підсвідомий самозахисний рефлекс проскрибованого українського інтелігента.

З колекції І. Петрової (Москва) до ЦДАМЛМ України надійшов надзвичайно цікавий документ – текст виступу О. П. Довженка на партійно-виробничій конференції Київської кіностудії 8 травня 1941 року. Довженко тоді обіймав посаду художнього керівника кіностудії, й ось що і як він говорив: «Ми робили фільми здебільшого російською мовою через те, що в нас було мало своїх режисерів, які працювали б на фільмах українською мовою, а також через те, що ми використовували другорядних і третьорядних режисерів, яких направили до нас з тих чи тих причин з Москви, які ні російської, ні української кінематографії належним чином не робили, а дивилися на свою роботу переважно, так би мовити, зі споживацької точки зору й промишляли в кінематографі, як на золотому дні, де можна було заробити багато грошей. Ця безпринципність і безпорадність призвела й до другого недоліку нашої кінематографії, що полягає в тому, що в нас мало своїх українських акторів...» І тут Олександр Петрович, який імпровізував, виступаючи без заздалегідь підготовленого тексту, вдався, гадаю, до дитячих за своєю видимою наївністю «хитрошів». Ось як він підвів світоглядну «партійно-державну» лінію під свої виношені, болючі мрії: «Товариш Хрущов, переглядаючи фільм «Богдан Хмельницький», сказав у присутності наших товаришів – членів партії те, про що він мені говорив у ЦК. А

саме, що нам треба створювати кадри української кінематографії». А далі – просто карколомний, чисто режисерський розиграш ситуації, з якої вже не було вороття: «Він (тобто Хрущов. – Р. К.) сказав: «Т[оваришу] Довженко, творча українська кінематографія має бути вихована й побудована так, аби жодна картина не знімалася не українською мовою. Знімайте всі картини українською мовою, а після зйомки картини українською мовою дублюйте російською мовою, тому що поки ви будете знімати картини російською мовою, тобто, йдучи лінією найменшого опору, а потім будете дублювати за допомогою своїх асистентів через три-чотири місяці після виходу російського варіанту, що обійде вже всі екрани, то доведеться дублювати десять – п'ятнадцять копій для глибокої провінції і т. п. Ця справа ненормальна. Поки ми не будемо робити картини українською мовою, в нас не буде своїх українських акторських кадрів...»

Отак «озвучував» Довженко Микиту Сергійовича Хрущова, який, виявляється, може претендувати на звання першого українського кінематографіста, а як на наші часи – то й почесного члена великого проводу Товариства української мови ім. Шевченка «Просвіта»... Аби, звичайно, не такою відчутною була очевидна містифікація Олександра Петровича. Таке ж посилення 1925 року Довженко робив на Леніна, захищаючи Сезанна й «капіталістичне» мистецтво (див.: ЦДАМЛМ України. – Ф. 838. – Оп. 1. – Од. зб. 16. – Арк. 1-27).

Отже, говорив усе ж таки Олександр Петрович: «Було сказано також (Хрущовим. – Р. К.), що для режисерів, які вважають для себе знання української мови необов'язковим і зйомку на українській мові необов'язковою, їм необхідно надати можливість знімати на тих фабриках, де це дійсно не є обов'язковим. Київська фабрика такою не є». – «Що стосується національного складу самих режисерів, то для нас, – говорить Микита Сергійович, – однаково, чи він українець, чи росіянин, гебрей чи представник іншої національності. Хай буде хоч турок...» – «Вважаю, – знову входить у свою роль Довженко, – що я взяв на себе обов'язки перед партією, що я повинен виконувати, і я разом з вами, безумовно, це обов'язково виконаю. Необхідно лише по-бойовому, по-молодечому зрозуміти й відчути це, як належить» (ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 6-9).

Таким стає Олександр Довженко 1941 року – напередодні... З початком війни Довженко зовсім уже не стримує емоційний вулкан природного стресу, відкидає захисну броню усталених стереотипів, створює ряд видатних оповідань, два документальні фільми. Вражає архітектур – кіноповість «Україна в огні». Митець очищається в горнилі власних страждань, через страждання народу, криваві битви, особисті втрати, світовий герць, в якому він бере безпосередню участь. Довженко нарешті стає самим собою – біографія зливається з творчістю. Для нього це – справжній катарсис у кривавому мороці Другої світової війни. Для таких, як Довженко, – насправду Вітчизняної війни. «Я рішив якось теж воювати... Я збиратиму народні сльози і народний гнів, щоб остався він в літературі на довгі часи майбутнім поколінням», – писав Олександр Петрович до Ф. А. Редька (ЦДАМЛМ України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 10. – Арк. 3). У цих словах існує повна ідентифікація із сутнісною природою Довженка, його творчістю, одвічними прагненнями жити з Україною одним життям.

І на гребені свого найвищого творчого злету Довженко зазнає розгрому. 31 січня 1944 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з таким порядком денним: «Про антиленінські помилки й націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка "Україна в огні"». На засідання було запрошено Олександра Петровича. Такої «честі» було удостоєно, здається, його одного. Доповідав Сам. І наш митець почув про себе: «куркульський підспівувач», «відвертий націоналіст». І про «мокре місце», яке б від Довженка залишилося, коли б кіноповість було надруковано... І, нарешті, висновок: «Україна в огні» є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського й всього радянського народу».

Як бачимо, все в екстремально-найвищому реєстрі...

«Господи, пошли мені сили!»

Бог милостивий – Довженка не розстріляли, і він удар переніс, не втрачаючи людської гідності.

Майже до кінця життя художник позбавлений права повернутися в Україну, права вільно творити... Довженко пише багато сценаріїв, п'єс, статей, однак у деяких творах стає відчутною «корозія таланту», як писала Михайлина Коцюбинська про рівновеликого генія України – Павла Тичину.

Не розстріляли, та жити по-людськи не давали. Ось купюра з листа, що є свідченням принизливого стану, в якому опинився митець. Поет, який зневажав «мідяки правд» і прагнув побачити навіть у баюрі небо, опинився перед ополонкою жорстокої буденщини, коли «мідяки правд» і калабана виглядають зовсім реально – як його власні нужденні клопоти і кривди.

«...Грошей ми передали професору Дудко по август. Сьогодні або завтра посилаєм за сентябрь. Запізнились ми з грішми тому, що в самих зараз скрутнуvато. Проте слова свого додержимо так, як хотів професор». – Йдеться про синівський внесок на утримання матері, що мешкала в доньки Поліни Петрівни. «Скрутнуvато» жив О. П. Довженко, скрутнуvато всупереч міфів про митця – прижиттєвого лауреата двох Сталінських (а посмертно – ще й Ленінської) премій. Та матеріальна скрута не йде в жодні порівняння з творчими стражданнями, вівісекцією душі художника.

Особиста доля й воля української культури в життєвій і творчій стежі Довженка зав'язалися мертвим вузлом безнадії, приреченості колонізованого народу на поступове винищення, генетичну видозміну суттєвого ядра творчої потенції національно мислячого інтелігента. В кіноповісті «Україна в огні» є вражаюча сентенція істинного філософа. Експозиція така: повертається героїня колами Дантового пекла до своїх. О. П. Довженко міркує (ліричний відступ): «Все було. І може, найбільша мудрість є в таких гірких ділах – слідування за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі» (це одна з багатьох купюр, що досі не публікувалися; ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 87). У гіркоті й зболеності розмислу над трагічністю долі занепащеної жінки проглядає непогамований біль мудрого й доброго християнина. Він на власному досвіді, на історичному досвіді України переконався, що долі конем не об'їдеш. Є щось по-більшовицьки демагогічне в розповсюдженій формулі «людина сильніша за свою долю». Це від гордині й неправедної суєти. В пожежі війни він на себе й Україну дивився без рожевих шкелець. Якщо навіть і збереглася притаманна йому романтична форма піднесено-сповідальних монологів, то з'явилися й цілком реальні, страх які болючі історичні констатації. А головне, з'явилися по-справжньому філософські роздуми над фундаментальними проблемами життя і смерті людини та її краю як взаємообумовленої трагедії...

І тут починається нове для митця коло Дантового пекла. Хтось намовляє Олександра Петровича зняти дражливі місця з тої ж таки багатостраждальної кіноповісті «Україна в огні». Звичайно, з щонайкращих міркувань. Звичайно, щоб можна було опублікувати. І, щоб не драгувати «старшого брата», купюри робляться на обидвох примірниках – російському й українському. І що вже зовсім макабрично – вилучається те, що цитував Сталін на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б), ілюструючи Довженкове «гріхопадіння»...

Можна документально встановити, хто «допоміг» Довженкові робити ті купюри (мовляв – фронда...). Існує відповідь Олександра Петровича тому «помічникові»: «Того, що ти радив мені викинути, я не викинув. Я думав так і почував до сліз. Так воно в мене в книжечках записане. Хай так і лишається. Немає там фронди... немає, навіть півслова фронди немає. Непотрібна вона мені. Для чого? Перед ким?... З самотністю тяжкою? Хай люди думають про мене, як хотять». Але немає вже живих героїв цієї печальної, а по суті трагічної історії, й тому не варто викликати тіні минулого. Головне, пам'ятаймо трагедію О. П. Довженка, який уже після смерті Сталіна своєю рукою змінював слова «Україна», «український» на «Батьківщина»,

«радянський» і робив у тексті купюри, які в нашій книжці виділені курсивом. Ось лише один приклад, щоб краще уявити й осягнути трагедію митця-невільника:

«— Презираем, – сказали вони дружно і твердо. Кравчина зрозумів їх і ухмільнувся. Ні, не презирали ці пасинки Європи свою мачуху. Але увесь їх рід століттями презирав неволю, і століття боротьби за волю освітлювали їхні прості мужні обличчя. Йому захотілось у цю хвилину сказати їм щось про вічне, про історію їхню. Вона курилась перед ним, мов грізний діючий вулкан, і він стояв на вершині вулкану коло самого кратера.

– Історія Європи, браття, наша мачуха, не мати. Ми не сини, ми пасинки її, замовчані нею і пограбовані тілом і душею.

Ми жертви ганебного безчестя європейських століть. От хто ми, от кого вішають, палять, от у кого одбирають гектари вони, блиснув очима Кравчина, показуючи рукою в бік німців.

В сім рухові Кравчини не було звичайної ненависті до німців. Було щось більше. Була глибока зневага і огида до них. Було ще щось більше, те всім відоме неназване нове почуття, що у людства для нього не знайшлося навіть слова в усіх його словниках.

– У всіх у них, – сказав Кравчина з укоризною, – своя звіряча правда. У нас своя, народна, приспана віками, шість віків учили нас по-різному мислити, рухатись, молитись. Шість століть гріли нас різними огнями, просвіщали нас різним світом, кидали в бої одних проти одних під різними знаменами – австрійськими, румунськими, угорськими, польськими...

Не всі бійці розуміли свого командира. Але вірили вони, що се була їх гірка правда, вірили свому капітану, і перед ними уперше розкрився рідний їх світ у всій своїй зловісній величі і драматизмі.

– Та жива душа народна. Прошуміли століття, і нашу народну правду, трохи не мертву от довгого сну, підняв з могили Сталін.

Зібрав він наші землі воедино і сказав: «Живіть. Спасибі за вірність мечу і за дружбу. Не забувайте про дружбу народів ніколи. Вся ваша сили в дружбі».

І зійшлися ми, брати, за шість віків уперше, обнялись, заплакали...

– Ми там були. Ми були у Львові. В Буковині, – закричали поранені з своїх кривавих калюж.

– Се ми обнімалися там з братами. Ми плакали там, – загомоніли, захвилювались бійці.

– Так, товариші, се були ми, – сказав Кравчина, – се було при нас, за шість віків уперше. Хто се забуде? Хіба незабутнє можна забути коли?.. Було... Та не встигли ми вдивитися брат в брата, не встигли звикнути до різниці своїх зморщок і рубців, як вже знову розідрано, розторгано, рознесено нашу Україну і залито кров'ю. Розтяв її німецький фашистський кат, розкидав порубане її тіло. І кому? Румунії нікчемній. «Губернаторству» польському. Мадярським катом. Ось вони, – показав Кравчина на німців, і голос його був гнівний, як голос народу. Скажіть же мені, брати, чи можемо ми не битись?

– Ні, будемо битись усмерть, – закричали артилеристи і кинулися вже бігти до гармат, та Кравчина спинив їх одним рухом руки.

– Не усмерть, а на життя. За великий Радянський Союз народів² і за нашу Українську державу від Закарпатської Русі аж до самого поля бою.

– Огонь, – закричав, не стримавшись, Іван Запорожець.

Не витримали народні серця. Обнялися бійці, як стояли, і заплакали. Тільки самі сильніші стояли нерухомо, мов заворожені, стримуючи горді сльози.

– Пам'ятайте, – голос Кравчини дзвенів, мов набат, і розносився далеко по полю бою, до самих, здавалося, німецьких логовищ. – Пам'ятайте, на яких би фронтах ми не бились, куди б

² У «Щоденнику» подибуємо й такий, у дусі часу, запис: «Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без допомоги російського народу український народ загинув би у війні. І треба підкреслити трагедію нашу». Тобто концептуально О. П. Довженко тримався канону, що його в 60-х роках було сформульовано, як «Україна наша радянська» (П. Ю. Шелест). – Р. К.

не послав нас сьогодні Сталін, на північ, на південь чи на захід, на всі чотири сторони світу – ми б'ємося за Україну!³ Ось вона димить перед нами в пожарах, наша мучениця, рідна земля!

Капітан Кравчина подивився на захід.

– Батьківщино наша – Україно-мати! Благослови зброю синів своїх, прийми нашу кров, наші рани і подяку, що породила нас у великий грізний час, що возвеличила наше життя гордим щастям боротьби за твою волю, за все слов'янство, за людство!.. Так за Україну, брати! За перемогу!

– За Україну! За перемогу! – гукнули Запорожець, Вернигора, Лимар, Якимаха і Шумило. Крикнули за ними і вся артилерія і вчасно розсипались по місцях» (ЦЦАМЛМ України. – Ф. 690. – Об. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 122—124).

І ще таке: запевнення маститого публікатора про те, що «Щоденник» «у повному обсязі приходить до нас лише сьогодні», як писав Марк Твен, дещо перебільшені. Ані «Україна в огні», ані «Щоденник» у повному обсязі не були видані (див.: Олександр Довженко. Україна в огні. – К: Радянський письменник, 1990). Про «Україну в огні» можу твердо сказати: тепер – у повному обсязі. А от про «Щоденник» й навіть «Зачаровану Десну» – ні. За життя відомий історик і теоретик кіно Юхим Самійлович Левін, який мав, за заповітом Ю. І. Солнцевої, дозвіл публікувати «Щоденник», мені казав, що київське видання зроблено з купюрами. І одну «подарував» мені для публікації...

Факт утаємниченого «Щоденника» всі роки підігрівав «нездоровий» інтерес: а що ж ховає спадкоємиця? Особливо в діаспорі широко обговорювалася необхідність мати «повного Довженка», бо у цивілізованому світі не можуть збагнути нашої риторики там, де мають бути конкретні знання. Канадійський дослідник творчості Довженка Марко Царинник у доповіді на Міжнародному симпозіумі «О. П. Довженко і світова культура» сказав: «Така пишномовність (він перед тим цитував П. Г. Тичину, А. С. Малишка, І. М. Дзюбу. – *Р. К.*), навіть коли вона щира, шкідлива тим, що притілює справжню людину. Звичка звеличувати – вияв комплексу неповноцінності. І хоча це почуття неунікненне в діячів гнобленої нації, воно спотворює наше бачення. Якщо, мовляв, Довженко такий геніальний, то що ще потрібно дослідити, що ще можна сказати про нього?» А те-пер зверніть увагу: «Проте дослідити й сказати треба багато, бо творчість Довженка – і кінематографічна, і літературна, і образотворча – всуціль спустошена, обпалена славослів'ям доброзичливців не менш, ніж хулою ворогів».

І тут хотілося б розкрити (це моя гіпотеза) механізм «доброї» волі підтримання іміджу генія за всяку ціну, або збагнути логіку авторів, упорядників, редакторів, які обтинали, купюрували твори, публікації листів, натхненно творили «міф Довженка». Ю. Барабаш називає імена найвідоміших довженкознавців, у чийх книжках, статтях, виступах розглядається довженківський спадок: «М. Рильський, Л. Новиченко, М. Шамота, В. Перцов, О. Овчаренко, І. Андроніков, В. Шкловський, Б. Буряк, О. Бабишкін, К. Волинський, М. Острик, С. Плачинда, М. Коваленко, В. Костенко, С. Гінзбург, М. Власенко, В. Кудін, Ю. Калашнікова, О. Михалевич, С. Герасимов, Г. Рошаль та інші». Серед поіменованих є й ґрунтовні дослідники, справжні знавці мистецької спадщини письменника, кінематографіста, художника, є цілком щирі шанувальники таланту О. П. Довженка. Представлені й міфологи системи, її «розроблювачі». Всі вони твердо знали, наперед було чітко обумовлено, що можна обговорювати й чого навіть не можна торкатись. Для довженкознавства було визначено примат ідеології, і тому

³ Сталін і справді дуже уважно прочитав «Україну в огні», й ось яку світоглядну алюзію викликав цей уступ Довженка в промові тирана на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б): «Якби Довженко хотів сказати правду, він мав би сказати: куди не пошле вас Радянський уряд – на північ, на південь, на захід, на схід, – пам'ятайте, що б'єтесь і відстоюєте разом з усіма братніми радянськими народами, в співдружності з ними наш Радянський Союз, нашу спільну (розрядка моя. – *Р. К.*) Батьківщину, бо відстояти Союз Радянських Соціалістичних Республік значить відстояти й захистити й Радянську Україну. Україна як самостійна держава збережеться, зміцніє й буде розцвітати тільки за наявності Радянського Союзу в цілому» (переклад з російської).

індивідуальне бачення творчості майстра суворо підпорядковувалося пануючій доктрині. За таких умов практика замовчування фактів, витинання купюр стала звичним ділом, бо кожний діставав індульгенцію: він уславлює страдника, а не сумнівного графомана. Цей душєратівний мотив дозволяв усе передоверити ідеології режиму, що виглядала неприступною фортецею, за стінами якої (усі ми – люди...) надійно почуваєшся.

Отже, і Довженка прославляєш, українській культурі прислуговуєшся, й советська влада тобі вдячна...

Працює моторошний стереотип тоталітарного уявлення про культуру. Візьмімо дуже гарне коштовне видання «Довженко і світ» (1984), а в ньому – доволі цікава стаття американського дослідника Артура Найта з книжки «Найживіше з мистецтв». У статті «Поетичний символізм Довженка» (із зрозумілої причини заголовок було перекладено як «Особливий символізм» – 1973 року, після розгрому поетичного кіно України, арешту й суду над його лідером Сергієм Параджановим, слово «поетичний» було забороненим) зроблено кілька купюр. Не буду їх повністю наводити, а лише процитую, щ о викидають, і висловлю припущення – чому зроблено купюри. «Довженко, – пише А. Найт, – більше, ніж хто інший з його російських сучасників, наповнює свої фільми глибоким духом гуманізму ХІХ століття». Навіть незручно коментувати мотиви перестраховки: що з цього приводу скаже «княгиня Марья Алексевна», тобто «старший брат», який має монопольні права, як на гуманізм, так і на ХІХ століття... Далі: «Найзворушливішою сценою в усій роботі Довженка стала смерть старого мисливця в «Аерограді». Людина організовувала диверсії проти Аерограда, він повинен умерти. Його друг, прихильник нового ладу, веде його в гори, де колись десятками років вони мандрували, будучи вільними від урядів, міст, прогресу... Потім звучить постріл. Переміг прогрес – але немає радості від перемоги». – Так писав А. Найт 1957 року, та 1984 року радянська інтелігенція не мала права на сумнів: по-перше, що значить «бути вільним від урядів»? Адже Ленін учив: жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо. По-друге, вбивати «ворогів народу» треба без будь-якого жалю. Навіть якщо він – друг. Навіть – коли рідна матір... І, нарешті, третя купюра: «Після 1934 року, однак, кінематографія в Радянському Союзі стала в основному мистецтвом за вказівкою, з темами, що їх диктували відповідно до національної політики, й стилями, що пристосовували для легкого розуміння масової аудиторії». Далі про фільми «Щорс» і «Мічурін» («Життя в цвіту»): «Але обидва залишають неприємне відчуття того, що вони зроблені на замовлення. В них немає піднесеної сили його ранніх робіт...»

Отак писав Артур Найт. З ним ніхто не сперечався, ніхто не переконував читача в помилкових судженнях західного дослідника. Його просто любесенько обчухрали, залишивши лише те, що лле воду на млин революції. Тому я не вірю в достеменність жодних статей зарубіжних кінокритиків, опублікованих у нас, – всі вони або замовлялися, або публікувалися на догоду режиму, всі вони зазнали ідеологічної цензури. Лише «перебудова» дозволила підвести завісу над цим огидним явищем, яке Іван Кошелівєць викривав усе життя. І вже під час перебудови кінознавець і поет Марко Царинник відкрито заговорив про необхідність мати «повного Довженка».

Найгірше те, що після смерті Ю. І. Солнцевої в полоні опинився архів Довженка, який українська спілчанська делегація спромоглася завести в ЦДАЛМ РФ. В долі архіву є багато загадкового. А може, все значно простіше: приїхала до Москви кіношна провінція, безрука, безголова, закономірно зазнала повного фіаско й безпомічно ретирувалася. Нашим недолугим провінціалам Довженко знав справжню ціну, тому вони, провінціали, й по смерті митця регулярно обтирали його твори, щоденники, листи, вони понині тримаються за «міф Довженка».

Наведу купюру з листа Довженка до Юрія Тимошенка: «Тепер щодо Київської оперети, Чабаненка з його невдоволенням і Вашої долі. Не думайте, Юрко, що я хочу атестувати Вас чи ганьбити Чабаненкове ім'я, але хай мені Бог дарує, я коли побачив його в кінці сорок другого року в Москві на ювілеї Лесі Українки, ну такий же він мені показався провінціальний, що я

не знав, куди мені діватись. Він виступав тоді на сцені в ролі чтеця якогось її віршу. Се було вельми погано, Юра. Причому, видно, що людина він симпатична, добра, чесна. Але його байронська сорочка, не кажіть мені, що се од бідності, його манера триматись на сцені, промовляти, творити красу, в сьому було щось таке наївне, неначе він вийшов з-за копиці пахучого сіна з букетом квітів у руках, і корови десь мукають далеко за річкою, і соловейко щебече. Господи, прости мені, я теж був такий, очевидно, років тридцять п'ять тому назад, коли риба була більша, каша смачніша і голоси хлопців гучніші. Гай-гай! Гей-гей! Ге-ге-ге-ге-гей... Так-от, Юрко...»

Сучасний читач уже не знає І. І. Чабаненка, генерала від культури 50—60-х років, теоретика і провідника провінціалізму в українському кіно, театрі, куратором яких він був у міністерстві культури. Віддамо належне інтуїції Олександра Петровича: він увесь цей комплекс побачив у стадії «молочно-воскової стиглості» – як у воду дивився! Лише не міг передбачити, що подібний міністр оселиться, умовно кажучи, в його власній квартирі. Провінціалізм вів переможний наступ на український мистецький авангард. В цьому наступі провінціалізм реквізував квартиру свого класового ворога, як за часів Щорса. А тепер ще й загубив архів Довженка.

Коли Олександр Петрович записував у «Щоденникові»: «невдашна наша історія», – він не міг і уявити, якої метаморфози зазнають його творчість, ім'я в «країні навпаки». Та після «України в огні» він твердо знав, що потрібно бути обережним, украй обережним. Найстрашніші нагінки можуть спіткати митця, що щиро любить край свого дитинства. І кіноповість «Зачарована Десна» він писав «у стіл», не для видавництва! Як самвидав, для найближчого кола друзів. Після всіх провалів, драм, трагедій, після злету, страху й обов'язкового для генія падіння, після страшних поневірянь від кордону на заході до кордону на південному сході Туркменії – хресна дорога Довженка неодмінно мала повернути його до дитинства. Воно йому з'явилося, як пам'ятаєте, 5 квітня 1942 року. І відтоді упродовж чотирнадцяти (!) років Олександр Довженко все поринав у нехитрі спогади свого дитинства.

Письменник створив апологію рідного краю, Землі Обітованої. Він подав власну версію Біблії, де в народних поняттях твердь, космос і хаос віднаходили хоч і складне, та все ж гармонійне вирішення через уяву хлопчика, який у зрілому віці згадував дитинство, як рай. У тому раю (Сіверська земля) все було для щастя. Окрім... самого щастя. Щастя в Україні – одвічний недорід. Однак нова хвиля спогадів силою владного прибою таки переконувала, що жити в такому краї, бачити його заповітну красу – і є щасливою місією людини, що народилася на світ, аби оту красу осягнути й передати нащадкам. Образи виникали чудом збереженого алгоритму дитячих вражень. Ви, читачу, зараз упізнаєте один із таких «наскрізних» образів.

«Дід любив спати під дубом. Перед тим, як заснути, він довго і якимось так лагідно зазіхав, ніби прощаючи світу всі його пустощі, і розказував косарям про молоді свої літа, про чумацтво, про те, як колись все було не так. Все було краще. Річки й озера були глибші, риба більша й смачніша, а вже грибів та ягід у лісі – не переносити, та й ліси були густіші, трави – вуж не пролізе, хіба тепер трави!» – Ну, звичайно, це образний перегук із тією купюрою з листа до Ю. Тимошенка. «А комарів було! – захоплювався спогадами дід. – Дихати нічим, повірите, та здорові, як ведмеді. А тепер хіба се комарі? Так, наче їх і нема зовсім... Або деркачі. То ж було як почнуть тобі деркати вночі, спати не можна, щоб мене Господь покарав. А зараз де-не-де тобі деркне. О, чуєте? Мабуть, вже й на їх перевід приходить... – Справді, два деркачі, що почали перегукуватися в траві над Десною, раптом притихли, немов почувуючи, що мова йде про їхню деркацьку долю».

Від часів Гоголя про Україну так, гадаю, ніхто не писав. І чисто гоголівська метаморфоза: «Погодою у нас на сінокосі щось, казали, років з півтора завідувала ворона... Наша, фамільна ворона». А гіперболи, візії, сни! Згадайте отой геніальний і водночас страшний опис бійки братів на сінокосі, де «кров лилася з них відрами, казанами». Це ж прямий пере-

гук з віршем «Українське»! І багатьма записами у «Щоденнику». Лише форму було обрано казково-гротескову, тому такий милий happy end: «Ці страшні побоїща закінчувалися десь аж під вечір, проте завжди щасливо. Всі виявилися живі і неушкоджені»... Добрий чаклун Довженко хотів, благав, аби запанувала злагода. Отак фантазійно дитина сприймала родинні колізії. Пізнаючи всесвіт і мікрокосмос родинного гнізда, Сашко обов'язково хотів знати: «А ми хто? Ми хіба не руські?» Спочатку чітко, ясне: «Ні, ми не руські», – а тоді тужливо бринів одвічний довженківський смуток: «...Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки звання зосталось»...

«Одвічна моя полонянка» – Україна, що так трагічно сприймалася Довженком під час війни («Щоденник», «Україна в огні»), в «Зачарованій Десні» постає образом біблійної первісності. А йдеться все про той самий край. Так у чому ж секрет подібної зміни в погляді? Те, що в «Україні в огні» віднаходило історико-філософські констатації, в «Зачарованій Десні» звучало всеосяжним гімном природі, укладові життя пращурів і давнім народним звичаям, традиціям. Висока філософія «сродності душі» зі світом буколічного осягання, Богом створеного, проникає в пори кожної людини, що здатна наново побачити, наново зустрітися зі своєю землею, яку ми вже не впізнаємо. Розучилися. Нас розучили. Розлучили. Погляд з високості, погляд з вічності надав нового виміру мізерним поняттям, що були усталені в часі написання твору. Під цим оглядом, крізь досвід власних блукань манівцями і сподівань, щирих поривань і затамованих комплексів, честолюбних мрій і погано прихованих ревнощів, задрощів до можновладних колег, крізь правдиві страждання й пророчо-ясне усвідомлення трагедії України, що гине в полум'ї воєнного лихоліття, крізь пустелю духовної порожнечі, в якій постійно перебував Довженко, він ніс свій хрест з єдиною метою, єдиною надією – допомогти українському народові віднайти духовну опору у власних силах.

Такою фундаментальною опорою стала оспівана, опоетизована Земля його дитинства. З тієї розпуки (що війна, що мир – однаково біда і безліч жертв) митець вийшов на берег материзни духовно оновленим, сильним, дотепним і по-справжньому мудрим. Хресна дорога вивела його до вічного вогню любові – любові до України й усього святого, що Олександр Петрович Довженко носив у собі як українець.

* * *

...Урочисто йшов оркестр. Грав марш «Гей, там на горі січ іде!» Як раптом: «Лягай! Вставай! Кругом! «Інтернаціонал», сучі сини! Вперед!» І що? Загнали, пішли... Здається, зупинились. А йшли, охрещені сучими синами втраченої, здавалось, навіки України.

Господи, прости нас, ми всі були подібними у своїй нищій, рабській довготерплячості й покорі – йшли, більш як сім десятків років... Вперед? Назад! За цей час і риба геть зникла, й вчорашні гречкосії не мають сьогодні каші...

«Господи, пошли мені сили!»

У різні часи Тарас Шевченко в Петербурзі, Олександр Довженко в Москві, Василь Стус в пермській мерзлоті, напевно, повторювали у свою смертну годину це звертання. Ласка Божа їм однаково була потрібна, щоб оновлена Україна сприйняла їхнє повернення, як порозуміння з усіма сущими нашої Землі на рівні душі, як найцінніший національний спадок, який сприятиме зростанню нашої свідомості, вкоріненню національної ідеї, розвою всеосяжної загальнолюдської духовності.

Роман Корогодський

Щоденник 1941-1956

Перша записна книжка

1941

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гидке і символічне.

Люди дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше.

Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарищі, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

– ...Я тільки зольдат...

– От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люди. Досить солдатів.

Чим більше німці боялися населення, тим більш вони його нищили.

Трагічний пафос відступу і жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать.

Телефонна відповідь т. Сталіна.

Не забути про лавину втікачів-«поляків».

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що прийшов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором перемиг материнське горе.

У селі відкрили церкву. Піп у церкві. Служба. Людей нема. Поява німців і т. ін.

Німці прикрили свій ганебний наступ нашим населенням. Діди, жінки, діти. Їх гнали німці перед собою. Примовкали наші кулемети. Тоді у страшній тиші чути було слова, голоси жінок:

– Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу – скривавлену Матір.

Баби почали бити полонених. Їх не можна було оборонити. Розмова баб при цьому.

Командири – вчені.

Дід різав ботвіну, не звертаючи уваги на шалений артилерійський обстріл і бомбардування.

– Ану їх! Багато їх тут стріляє, а смерть одна. Та й ніколи мені. Роботи багато.

Німці наказали відкрити церкви. За відсутністю приміщень церкви відкриті в школах. В школах вчать німецької мови і Закону Божому.

– Діти, я вам мушу сказати, що Бог є, – сказав учитель і заплакав.

– А раніше ж ви казали, що нема.

Селяне одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настроїв вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Дезертир:

– Так, був проти. А зараз оце хату, жінку, дітей спалю – і в ліс.

Гості на Різдво. Розмова дезертирів.

Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їм кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї.

Показали паліїв, що палять українські села.

І розстрілюють людей.

Дід Біличенко, що під час бою розстріляв багато німців, і вмер ще Левко Цар.

– Що дивізія? Дивізія – це на раз пообідать.

У Чернігові божевільні на вулиці під час обстрілу – і регочуть. Один грає на роялі на пожарищі. Розлетівся будинок. Чудом лишився рояль. Сидить божевільний і грає щось веселе: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде», – приспівує і регоче.

– І сміх, і гріх.

– Ну й смійтеся. А я зроду не сміявся і сміятися не збираюся. І не співав. Зараз треба соціалізм будувати, а не сміятися.

– Ну якщо він такий, так хай він згорить, або краще мені здохнути, щоб хоч не бачити його.

– Будь ласка. Вольному воля, а я завжди говорю серйозно. Я людина серйозна. Я ніколи в житті не сміявся. І мені противно дивитися, коли люди сміються.

– А ми ото дурні все сміємося та плачем.

Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці послали по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

1942

6/III [19]42

Ворошиловград

Дід Біличенко – герой – Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Німець гвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не мгт її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертву...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многотраждальної України.

Допит начальника партизанського загону:

– Комуніст?

– Нічого не скажу.

– Скажеш!

– Ні.

– Ми тебе будемо катувати, обрубам руки, виколемо очі і т. д.

– Не скажу.

Не сказав ні слова.

Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий.

– Виколете очі, обрубаете руки і т. п. Це єдине, що ви можете зі мною зробити.

– Я сміюся над вами.

– Ви можете у мене одняти життя. Але я уже безсмертний. Я сміюся над вами. Душа моя вільна од вас. Її ви не купите і не звоюєте.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашестя пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старостою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побоїв погодився.

Слід показати учителів і вчительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея – непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зробити обов'язково.

В режисерському виконанні передбачити й урахувати нову, нетрафаретну механіку вбивства на війні. Автоматичність, так би мовити, неприцільні постріли. Такі ж некартинні, неефектні і падіння убитих. Може, навіть обминути зовсім у фільмі середні та крупні зупинки стрільби і смерті.

Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до німців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстидство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити «очну ставку» Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних – живих, чи мертвих, чи тут не караних, – і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

– Твій син?

– Не знаю цієї людини.

– Твій батько?

– Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

Хати – доти з ходами сполучень.

Обов'язково вставити як одне з дійових місць.

Бійці плакали. Від чого люди плакали? Плач мужчин, плач вночі, плач у полі, плач у хаті. Прийшов до сім'ї (дезертир), сів біля столу й гірко заплакав.

Плач!

Ріка. Пливе величезна сила німецьких трупів. Замерзлі трупи.

Розвалини, ліжка, бій, відпочинок. Ніч. Пожари. Втома. Ліжка біля димаря.

Заморені, втомлені увійшли бійці (батальйон) до села. На 400 дворів лишилося 5 хат. Решта спалена. Бійці розташувалися навколо димарів. Чомусь були цілі ліжка. Тут і гармонь, і пісні. Холод, запалили вогнища.

Багато вогнищ. Німці почали обстрілювати. Вибухи серед вогнищ. На вибухи не звертали уваги. Поснули. Вибух – рядом спить людина і не чує.

Повилізали люде з льоху. Увійшли наші. Жінка запрошує до хати. Відчиняє двері – вибух, двері були заміновані. Чи скриня, чи вікно. Так загивали люде.

Стрільба без прицілу.

Смерть без пози (*нрзб*).

Таким чином, у картині убивства і вбиті не приймаються до уваги. Тому їх не треба укрупняти чи на них спинятися статикою.

Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте?... Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи найдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

Виють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надіє, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю. Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю. Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде наша смерть, наша наруга. Діти наші... Брате мій, дружино мій. Тату!

Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, розчинилося як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, собі вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розчиненими очима, мовчки вопрошали свою сумну долю. «Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість?» В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття неолі. Неодля простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми спалили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є Бог – плюньте йому у всевидяще око. Нема Бога – простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загинемо – будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їх нещастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата – краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчувань вагітності од ворогів.

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізали нам назустріч наші люде. Вилізали ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою. Люде не радувалися своєму звільненню, їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, змучені, і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами – тавро ганьби, знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже і вмруть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многотраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не закласти?

15/П [19]42

Ворошиловград, вагон

Самогубства німців. Повторити декілька разів.

Німці в хаті чи у клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було в клуні.

Скарга німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді.

– А за що шанувати скотину і бандита? (Фейлетон Заславського).

Оповідання Косарика про бабусю, що в неї був шпиталь.

– Я щоранку оце заходжу в клуню, перевертаю мертвих, дивлюся, чи немає, мо', знайомого.

– Не страшно?

– Ні. То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люде не страшні. Тепер живі страшні. Якась і війна не та, що раніше... Раніше царі билися за землю, а зараз б'ються не за землю, а за класовість. Тому й такі жорстокі.

Показати, крім жратви, ще й різні способи німих розмов:

1) Німець кудкудакає куркою і грає курку.

Баба: – Не знаю, що це таке. – Баба глузує.

2) Німець хоче сала. Він зображує свиню. Довго, на всі лади. Баба прикидається, що не знає. Тоді він починає її бити і знов хрюкає.

3) Третій хоче меду – гуде бджолою.

Ці сцени було б дуже добре розіграти з Оленою Нечитайловою.

Від удару на близькій дистанції т. Кольчака німецький танк підлетів угору і репнув, як шкаралупа.

Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15—16, бліді, замучені, плачуть тихенько.

Написати і не забути чи ввести в сценарій характерного, твердого і замкненого, як горіх, чотирнадцятилітнього хлопця – сина партизана, що був блискучим розвідником і знищив багато ворогів. Він не любить оповідати, а батько вважає його придуркуватим. Щось у манерах схоже на малого Мишка Запорожця (опов. Косарика).

Вилізли діти з погребів і землянок, бліді і жовті, вони зразу ж сліпли, дивлячись на сніги. Вони довгі часи не бачили світу.

Німецькі офіцери – скоти і мерзотники як на підбір. Вони огидніші од своїх хамів-солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували. Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати – теж.

На мене находить такий восторг, така сила, що коли б я могла, я зробилась би невидимою птицею, я полетіла б на фронт і клювала б ворогу очі, рвала б його кігтями, біла б його крилами, лякала б його страшним своїм криком.

Як гнали корів на схід. Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила її і готувала до виставки.

Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка.

Полковник Байда спиняє бійців, що впали в паніку перед танками, револьвером і матом. Бійці нарешті спиняються і відступають од Байди, подаються назад, і в очах їх світиться жах, і злоба, і темна боязнь смерті. О смерте наша, чому не можна забути про тебе до останньої миті, чому?

Горить село. Зима. Відчиняються двері. Вибігає напівгола, боса дівчина зі страшним криком з хати і біжить вулицею на поле. За нею німці. Не здогнали. Вбили.

Доценту спалене село. Серед руїн і попелу скелети. Це родина, і лише одна дівчинка вилізла живою з льоху. Припадає вона до материних кісток і промовляє: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». Або з Шевченка.

У колгоспі під час важкої скрути, полону, розстрілів, грабунків і всього, що принесла гітлерівщина.

Левко Цар – які страждання, яка пекельна мука... А ще й подумати, що прийдуть наші і найдеться і в нас молодчик не один, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи, почне знущатися наді мною, слугою, мовляв, Гітлера. Сякий-такий, мовляв, не втік на схід.

А як же утечеш? Не вистачило б чамайданів на всі на тридцять мільйонів.

Буде бито. Буде багато-багато горя.

– А чи ж виживе народ, чи, мо', загине весь?

– Виживе, а як і на що буде здатний, Бог один зна. Такої жертви і втрат страшних і величезних іще не знав ніхто у світі. Що втратив наш народ за чверть століття? – Чверть ста мільйонів люду!

Один з героїв сценарію чи п'єси повинен бути Героєм Радянського Союзу, літаком він мусить прилетіти, його жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі і понеси мене і т. д., а може, краще, щоб це був Лаврін Нечитайло.

Він прилітає. Йому треба бомбардувати своє село, бо в ньому німецькі загони.

Гітлерівці прикриваються нашими людьми. Люде кричать у небо: «Стріляйте, не жалійте нас, не жалійте».

Що ж буде з народом нашим?

Виживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань, і придуть свої, і гинутиме він від розстрілів та засилань за участь у співробітництві. Чи пропадуть марно наші жертви? (Скористати свою статтю в «Известиях» для діалогів і сценарію взагалі.)

Зайшли переночувати до майже єдиної хати. Була повна хата. Був один поранений. Він лежав на полу біля хазяйки. Вона одвернулася од пораненого, навіть не подивилася на нього і заснула, навіть слова до нього не промовила. Невже не рада вона своєму звільненню, невже щось має на душі? Так, аж потім уже взнали, що у неї німці розстріляли чоловіка, батька, двох братів і сестру, а її гвалтували. Ні, нічим було радуватися, у неї була напівмертва душа.

– Я не радуюсь уже нічому. У мене напівмертва душа.

– Людська душа – це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже, більше не вміститься. У мене, мабуть, чаша маленька, вбили в мене діток і батька, спалили мене... а от живу, не вмер, раніше хотів я умерти, я кричав, я плакав уночі, я заливав світ увесь своїм горем, а горя прибавлялось, прибавлялось, прибувало, як вода весною, і полилося через край.

Тепер уже, що хоче, мені байдуже. Я вже повний. Себто я порожній.

Дійсність стала багато страшнішою за всяку, навіть позбавлену смаку, уяву. І її так і треба показати. Душа людська міряється повною мірою, та такою, про яку навіть і не підозрівав світ. Книги і фільми про нашу правду, про наш народ мусять тріщати од жаху, страждань, гніву і нечуваної сили людського духу.

Хата – дот з підземним ходом до другої хати чи до хліва, з кулеметом і т. п. По суті кажучи, все село, всі хати стоять на траншеях.

Льох у хаті і хід до другої хати.

Партизани – хлопчаки літ по 16 і дівчатка. Худенькі, співають, виносять поранених.

Один персонаж не може обійтися без дотепів ніде. Після доповіді про міжнародне становище, коли доповідач сказав: «Таким чином, можна зробити висновки ось які...» – «Що було – бачили, що буде – побачимо», – додав він. Всі засміялись.

Мати дивиться на небо з погребя, з ями виглядає сина-льотчика Нечитайла. Де ти, сину?

Прилітає льотчик. Машину посадив, сам непритомний.

Комісар вів танки в бій, виліз у люк, махнув рукою вперед і опустився мертвий.

Показати танковий десант.

...Бійці так втомлялися, що падали на сніг прямо при 22° морозі і тут же засинали. Їх будили тут же, щоб вони не замерзали.

Прийшли німці у село. Улаштували мітинг. Після мітингу-зборів офіцер запропонував поспівати українських пісень. Запропонували одній жінці починати. Вона хотіла було почати пісню і раптом гірко голосно заплакала: «Усі гори зеленіють».

Мих-с довго розмазував високомовний пафосний тост за «любовь к жизни» як найдоржчому, як утвердження життя, життя, про життя, жить.

– Помовчте, будь ласка. У вашій любові до життя ось у цьому застольному, ситому пане-гірику я бачу звичайнісінький страх смерті. З такою любов'ю не повоюєш. З нею побіжиш у Ташкент. Там на позиції лишилися ті, що уміють зневажити смерть і забути про неї. Там бійці, а не хлюпики.

Інтересно змалювати в п'єсі чи романі такого пишномовного М-са, у якого буквально кожний крок розрахований на ефект, пафос і глибокомисліє. Все найвищого ступеню.

Чорніші чорної землі нещасні люде...

Розвідник чи партизан увійшов до хати, взяв у німця з рук глечик молока, повільно випив його, поставив на стіл, витер губи і потім перестріляв з автомата всіх шістьох німців, які не знали од несподіванки, що робити. Після цього він пішов з хати продовжувати діло.

Зобразити щось вроді Р-го, товсту, жирну постать «журналіста», якому, по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ – це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувались вперед... А піди просунься сам, падлюка.

Записати розмову N про культуру, про тоненьку плівочку, що стане ще тоншою через загибель багатьох людей.

– Ну й що ж. Загине якихось 50.000, та й то другорядних. Мільйони он гинуть, і нічого.

– Так оці мільйони, з чого вони складаються, – з тисяч, сотень, десятків.

– А...

І в цьому новому «а» почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду. По суті, боягузтво і байдужість чиновника на котурнах, дякона, що читає щодня молитов за парафію, яку він і не любить зовсім, і не знає, й знати не хоче. Все обумовлено: «кукушка хвалит петуха», тільки розсілися на віточках, і кожна знає своє місце. Нехай собі.

Є у мене три теми:

1. Продовження старих персонажів.

2. Тема про долю жінки (велика тема).

3. Світ через звільнене село у сорок зруйнованих хат, 200 трупів і двох живих жінок.

Треба додумати і поєднати їх у один твір.

Борщівські болота. Записати все, що розповідав Коган. І обов'язково піти в ЦК (до) інструктора Костенка.

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якусь криваву божевільну туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на

довгі роки буде основною темою мистецтва. І кожна газета уже несе в собі цілі твори про війну. Кожний більш-менш порядний нарис ховає в собі безліч змісту. Отже, щоб не потонути у безодні надзвичайних фактів, треба добре-добре продумати конструкцію і п'єси, і оповідання, і сценарію. Україна мусить родити найсильніші твори про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!

30/III [19]42

Воронеж

Краще вмерти – загинути героєм, ніж жити рабом.

Величезні зграї вороння піднялися з-за соняшникового лану. Такі, яких ніколи не мислив ніхто, не те що не бачив.

По дорозі туші дохлих корів і коней.

Бездомні коні у соняшниках в напівзапряжках.

І розстріляні селяне (описати їх). Це німці не встигли вивезти.

І скрізь трупний сморід.

Проф/есор/ Льченко:

– Часом був такий сморід, що людей од нього рвало, у людей боліла голова і втрачалася свідомість. Трупний сморід, трупний сморід.

– Ну як поживаєте?

– Маємо одстрочку у смерті.

– Т/оваришу/ командир! Дихати не можу. Насідають. Лупцюють мінами сильно.

– А ти, сукин син, хотів чого? Ти думав, німці хлібом-сіллю стрічатимуть? Ти куди йшов?

На війну чи на вечорниці?

Цимбал, Байда, Неборак, Кучерявий, Барабаш, Крапля, Сорока Василь.

Тітка називає свою хату дотом.

Я бачив фото. На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушену снігом, наступають бійці і танк, і підпис: «Наші героїчні і т. і. наступають на дот». Бідна хатиночка, чого тільки ти не бачила на світі. Хто тебе не грабував, хто не бив тебе, не обстрілював, які люди не ночували в тобі. Часом дивно робиться, як ти стоїш іще на землі, як дивишся своїми темними віконцями на світ Божий, і що в тебе є, що в тобі їдять і думають, і яких пісень давно вже не співають, і як плачуть... Розірвався... Загибло... Ударило хатиночку важким снарядом, і розлетілася вона на кусочки, навіть диму не лишивши в повітрі. І залилася серед снігів купа вугілля, трісок, і піч з димарем, і побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

Як гарно воювати нашим сусідам...

– Що ви думаєте про смерть на війні?

– Ми про неї не думаємо. Ми її бачимо щодня, щогодини. Ось ми, ось наші трупи. Все так просто і ніби природно. Ми думаємо про одне – як би побільше набити німців. Інакше і не можна. Ми зі смертю примирилися зарані. І тому, якщо ми з вами розмовляємо, значить, маємо у неї відстрочку.

Коло розбитої печі, серед руїн, лежала бабуся. Вона була мертва. Убита чи смертельно контужена. Бог її знає. Вона була акуратненька в смерті, як і в житті. Вона умерла коло печі, біля якої поралася з пістоліття, якщо не більше. Напевне, і в останню смертну хвилиночку ще

варила вона бійцям їсти. У неї були маленькі руки з красивими ніжними довгими пальцями. Вона притулила їх долонями до долівки, і брудна долівка здавалася чистішою і теплою серед снігів. На лиці її було багато-багато різних зморщок. Вони вкрили її риси množеством рисочок невиразимих, невимовних. І лице її, близьке і рідне, здавалось надзвичайно зворушливо-рідним і знайомим. Неначе вона наша забита рідна мати. Цілі томи думок, цілі партитури найсумнішої у світі ненаписаної музики таїлися між рисочками зморщок навколо її очей мертвих. Тримаючись восковою рукою за бабусину спідницю, лежала верхня половинка її білявої онуки, дівчинки років п'яти...

I/IV[19]42

...Німці розстрілюють за всяку дурницю. Це провести красною ниткою через картину. Поки везли стріляти дітей, вони позамерзли. Тоді їх повикидали (у Гадячі) у рівчак.

Характерний наказ німців – видавати комуністів і прибічників партизанів...

От часи! Мимоволі згадується епоха Богдана і Запорожжя.

Під виглядом весняної посівної забирають у селян все зерно до колгоспних зернохосвищ. Вивозять до Німеччини.

Абсолютно не рахуються з величиною колгоспу і накладають жахливі податки.

Все: кури, поросята – на обліку.

Коло села табір полонених, табір смерті. Б'ють баб, що приносять їсти, і кидають за колючий дріт. Так, тітку Уляну наздогнали і трохи не вбили. З Харкова розбігається народ. Везе отак жінка діток у саночках з Харкова до села. До дітей – а діти замерзли.

Полонені – це люде, що втратили людську подобу. Їм кидають дохлих коней. Вони їх розривають зубами. Тиф.

Нічого. Все одно ні один фашист звідси живим не вийде.

В Липовецькому районі гітлерівці розстріляли 480 душевнохворих у лікарні.

В селі ніхто на зборах не міг бути обраним у президію. Ніхто не згодився бути старостою. Призначили полоумного.

Німці переконують всіх, що вони прийшли остаточно.

Кличка «Іван» для всіх.

Німці грабують одне село і роздають другому.

Влада: староста села, старшина колгоспу, поліція.

Повертаються куркулі.

Прийшов Жеривіл.

Категорії працюючих:

1) од почуття страху,

2) добровільно, ворожі нам елементи.

Німець:

– Кажи: ти за кого – за Гітлера чи за Сталіна?

– Хоть убийте мене, я за Сталіна! – одповіла жінка.

Націоналіст запропонував жінці після зборів заспівати українську пісню.

– Іди ти к чортовій матері. У мене муж у Красній Армії десь бореться і діти пухнуть з голоду, а тобі пісень хочеться [...]

Баба Вівдя: «Кажуть, у Єрусалимі відкрилась дірка в небі і звідти голос Божий, неначе по радіо, щодня каже: «Моліться хоч раз у день, і тоді буде щастя і погинуть німці».

На конференції вчителів у Томашківці було сказано, що вчителі, народжені по сімнадцятім році, мусять усі хреститися. У Нікополі всіх учителів піп окропив святою водою.

Зайшли фашисти у двір до колгоспника Затулівітра і, замкнувши хату, спалили всю родину.

Молодих мужчин уже мобілізують ніби для війни проти Англії.

Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо', залізли рачки через леваду і городи до одної старої жінки переховатися од смерті й води напитись. Та там і залишились. Напоїла, нагодувала, і рани обмила, і чистими хустками перев'язала чи, мо', порізавши сорочку, що приготувала на смерть. Приходили часом сусідки. Одна глечик молока, друга крашанок десяток, третя сала чи ще чогось, а четверта – відьма, шасть до управи, до старости, та й виказала всіх. З'явилися німці.

– Що за люди?

– Сини мої.

– Брешеш?

– Як то брешу? Хіба ж їх не двох виряджала до Червоної Армії? Не трогайте. Це ж бо мої діти.

– Ваша мати?

– Так. Мати, правда. Наша рідна ненька.

– Брешеш, комісарє.

Та за зброю. Стала мати перед дітьми, обох затулила.

– Не дам, розбійники! Люде добрі, адже мої це діти, мої сини! Чого ж ви мовчите? Кажіть-бо! Невже вам жалько їх признати хоч на хвилиночку, благаю?!

– Бреше вона, її сини на фронті.

І плакали люде. А бійці тоді: «Матусю, спасибі, прощайте. Нам уже не страшно і не жаль нічого, коли є на Україні така мати».

– Стріляйте, солдати!

Команда, залп. Отак попадали бійці, а з ними і безсмертна мати своїх синів, що десь на фронті німців б'ють і матір спомінають.

1/IV/19/42

Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, а не вигадана автором композиція про матір нашого великого многостраждального доброго народу.

Найдися, письменнику, рівний талантом красоті материної душі, і напиши для всіх грядущих літ оцей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері. З оповідань партизана. О. Д. (*нрзб*).

А хату висадили в повітря гранатою.

Бреше вона. Її сини повбивані ще в 19-м році.

– А їдять, коли б ви бачили, як черва. Їдять і їдять, аж дивитися гидко.

Німець роздягся у хаті, зовсім голий. Він передав бабі свою одіж мити і вибивати вошей. Тут же почав митися. Це все при людях, при всій родині. Зайшли наші розвідники, вигнали його на мороз, і побіг він як божевільний у поле.

– О проклята скотина! Сорому в тебе немає.

Я бачив, як з хати вискочила гола жінка і побігла по снігу з криком: «Рятуйте, що вони роблять зі мною! Ой горе мені, рятуйте!» За нею бігли два німці.

Дівчинку 15 років Христю згвалтували, і вона збожеволіла.

У другій жінки, що мала 26 років, було сиве волосся, і вона здавалася літньою.

Розстрілюють всіх, хто захворів сипняком.

На ганок вийшла перекладачка і сказала:

– Ви прийшли скаржитися? Не забувайте, що ви завойовані і скаржитись не можете, а наші солдати знають, що їм робити. Здрастуйте. Ідіть вон.

Можна зробити у фільмі інтересну сцену такого змісту: Біля села табір за колючим дротом. У таборі військовополонені. Перебувають вони, звичайно, в умовах жахливих. Стережуть їх німці і, припустимо, частина зі служби порядку, у всякому разі, щось схоже на Гусака-зрадника чи дезертира. І от уночі між ними тиха розмова через колючу проволочку. Розмова тиха, щоб нікого не сполохнути, і тим страшніша своєю гострою зненавистю. Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за груди через поріг. Вони почали ламати один одному руки. Потім вони обнялися і душили один одного через дріт, і полонений не одпускав вартового, щоб той його не застрелив. А трохи далі полонені, збившись у страшну брудну купу, співали «Ой закувала та сива зозуля».

Про що говорили вони? Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазепу, про все. Це символічна одвічна картина: многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги. Про Сибір.

Може бути вартовий галичанин, чи гетьманець, чи, може, просто селянин з одного ж таки села. Розмова може вестися на загальних і на крупних планах: голова і дріт, голова і дріт, і кров, і блиск очей і зубів у темряві, і дріт терновий оббиває голову і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капає, і біль, і ненависть, і пристрасть.

Може, по сюжету, вартового підіслали для того, щоб він щось вивідав у полоненого після допиту. Абсолютно вірно. На допиті партизан назвав себе начальником партизанського загону, одмовившись дати пояснення. Оце він ночує у таборі, завтра його розстріляють, і це остання спроба Гусака чи Персистого вислужитися перед німецьким начальством.

Так їх ранком і найшли обох, вони були мертві – в обіймах, обкручені дротом.

Написати, що розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти. Тихо! Вони говорили про Тимошенка, і коли провокатор сказав, що Тимошенко перейшов на бік німців, партизан ударив його:

– Брешеш ти, таку твою матір!

– Не брешу, сам чув по радіо!

Коли вартовий чув десь шелест, чи що, він стріляв з автомата в небо.

– Стріляєте в небо, тіні свої боїтеся, боягузи, злодії! – шипів партизан.

– Стріляєм, коли хочем. Є чим стріляти.

– Батьку своєму скажи дурному, продажна душа!

«І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав».

Люди як коні, як тяглова сила – це характерне явище, і його обов'язково треба подати в сценарії.

Левко Цар: «Я не людина вже. Я кінь. Дурний, дурний, колись я лаяв вихідний радянський день. А зараз, у німецьку неділю, ми возимо німецьку зброю на собі, і православний український пан-отець наш труд благословляє. Ганьба, ганьба! О, ганьба!»

Про що ще говорили коло дроту? Про Левчиху. Про труп її, сердешної, що тут лежав ось недалеко з картоплею у горщику малому, і трошки хліба й сала, що несла була небога за дрота кинути голодним бранцям на нашій, не своїй землі.

– Ти вбив, гадюко? Подай-но хліб. Я їсти хочу.

– Нехай не лізе на рожен. Приказу не було. Команда є – не лізь. Огонь.

Про що говорили вони? Один про Сибір, про Соловки, про заслання, про нелюдські страждання у засланнях, про голод. Другий погоджувався частково. Але що роблять німці? Говорив про німецькі жорстокості, про погроми, про німецьке рабство і про те, як німців ненавидить увесь світ. І яка страшна кара чекає нещасну Україну, що піде за Гітлером.

Вони говорили то тихо і поволі, ніби нехотя, ніби втомившись. Слова виривались у них з уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленим ураганом безперервного кулеметного вогню. Слова вилітали у них з швидкістю надзвичайною. Один проти одного.

Здавалося, вони на льоту таранили один одного, і бризки, що часом вилітали з їхніх уст, здавалися іскрами.

Вони говорили про євреїв. Партизан назвав його мерзенним жидомором.

– Положив я на твоїх жидів...

– А я на твоїх німців, сволоч...

– Пусти, не души мене.

– Пусти ти. Не души ти мене.

– Пусти, кажу тобі... жидівський наймите.

– Пусти, німецький пес. Пусти, лакиза німецька.

Часом вони з високих вершин свого двобою падали; очевидно, од великої втоми, до звичайної лайки. Вони лаяли один одного брутальною лайкою! Коли хвилиний вітер здував з їхніх уст полум'я, вони диміли один на одного самими огидними лайками.

– Пусти, нас... твоїй матері.

– Ага. Присиш. Гад. Ось завтра повитягаєм з тебе жили, наріжем зірок з твоєї спини.

– Ріжте. Ріжте, людоїди.

– Одріжемо й язика твого. Скажеш, гадино.

– Я нас... твоєму Гітлеру в рот.

– Хрустятимуть твої кості. На очах твоїх поріжемо твоїх дітей і розпоремо череву твоїй жінці.

– Слухай, іудо! Нечиста сило!

– Заговориш, пес.

– Невже тебе породила земля наша!

Всього народила наша земля. Добре угноєна вона з давніх-давен кров'ю і трупом. Буде їй тепер.

– Пусти руку. Пусти, не крути. Ти паскудний гній для німецької культури.

– Я гній?

– Ти.

– Я мученик.

– Брешеш.

– Мученик я.

– Жандарм. Кат. Ага, плачеш?

- Сам ти плачеш...
- Ти чого плачеш? Що? Не смій плакати, не хочу я бачити твоїх проклятих сліз!
- Тихо, тихо.
- Мовчу. Не дави, мовчу. Не хочу я говорити з тобою. Облиш мене. Я хочу перед смертю подумати. Иди собі, роби своє страшне діло. Я хочу очиститись од твого дотику. Я син трудового народу, партизан. Не пропадуть даром мої страждання. Я не загину. Не забудуть вже мене живі, і житиму я... Бідна тітко Левчихо, спасибі вам за хліб... Подай хліб, я його не буду їсти. Я поцілую його.
- А болячки. Ух, як я ненавиджу тебе! Кажі, де партизани?
- Ти мертвяк німецький.
- «Ой повій, повій, та буйнесенький вітре, та й понад морем. Та й винеси нас із кайданів, з неволі в чисте поле...»

2/IV

Сьогодні, як і вчора, як і завтра, всі газети переповнено описанням таких жорстоких фактів, таких нелюдських вчинків ворогів наших, таким жахом людських страждань, що надлюдське горе уже давно перелилося через край в кожній людській душі і вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичний рефлекс огиди чи обурення. І коли б ми були Дантами і Мікеланджелами, нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині ні в одну душу і вміститися не може.

У газетах злива нарисів про це ж таки, про кров і смерть. І їх, мо', не всі вже й читають. Вони, ці оповідання, подібні одне до одного, як крики людського болю, чи зойки людського відчаю, чи стогони розпачу. Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо багато письменників з'явиться серед наших кватирантів, що наб'ють собі руку на нарисах. І, може, зараз уже слід продумати далі шляхи нашої літератури.

Народ не хотітиме читати про війну побутово-описового. Народу треба показати його зсередини, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шлях і перспективи. Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін. Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм самозакоханих провінціалів і застольних промовців. А найголовніше, щоб наша трибуна перестала нарешті бути замороженим гоголівським місцем, на якому трава не росте, а росте щось часом таке, що й чорт не розбере.

- Що це ви пишете, що фотографуєте?
- Занотовуємо, увічнюємо всі ваші страждання і трупи спалених, порубаних і мерзлих дітей і сестер ваших.
- Вони ж гидкі й страшні.
- Вони страшні. Який відчай і жах пережили вони од розпроклятих отих катів. Запишемо і намалюємо картини.
- Еге. Мо', не треба. Забути б, мо'? Хіба мерців повернеш? А жити ж треба не спогадами жаху. Забуть.
- Як?
- Бо тоді краще вмерти. Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму й красивому. Хочеться радості хоч крапельку.
- Це лаковка.
- Не знаєм. Пожалійте нас.

Розмова партизанів про війну і про життя. Про майбутнє. Будемо оце ще битися років зо два, а там ото письменники да кіно показуватимуть років тридцять, тьху.

– Гітлер мобілізує молодь для війни з Англією. Пропаша молодь. Що жде її? Смерть у Європі чи в Азії загибель?

– Чому в Азії?

– А ти думаєш, простять? Нам не прощають, хлопчику, нічого.

– Як страшно жити! Яка страшна є наша доля. Нас сорок мільйонів. Скажіть мені, чому такі нещасні ми і безголові?

– Не варто поринати в давнину. А як поглянути вперед – не час про це думати. Спізнилися років на сто. Зараз, синку, не роз'єднуватись, а кувати єднання треба. І гордість наша перед людством у єднанні.

– Я не згоден.

– Бо дурний. Ти думаєш щось, ідіоте, про німецькі плани. Запам'ятай собі. Німці – мерці. Мерці і ті, хто з ними свідомо чи несвідомо.

У мене був дід, схожий на Бога. І коли я молився Богу, я бачив на покуті ніби портрет діда, а сам дід лежав на печі і кашляв.

Він був високий, з сірими очима і тонким орлиним носом. У нього був високий лоб і хвилясте волосся, а борода біла. Був він добрий і гордий. Він безумно любив гарну бесіду і гарне слово. Мати вважала його за чорнокнижника і ховала його псалтир. Потім вона почала палити його по листочку в печі.

Він був добрий дух лугу і риби. Він збирав гриби і ягоди краще за нас і розмовляв з кіньми.

Написати новелу чи епізод, умотивований у формі діалогу – може, про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і немічним в розумінні передової культури. Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії. Пригадати тільки наші пам'ятники старовини, всі вони в г... і занепаді. Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в Н.

Кам'янець-Подільські башти, Меджибіж, Винниця, Лавра, «Арарат», Видубець, Нікольський собор, Чернігівський ув'язнений музей, і Спаська церква, Растреллі для (нрзб) в Козельці. Інші приклади. Шабля Богдана і Суботів. Новела про ув'язнений музей. Розбазарювання Лаври... Занепад музеїв.

Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборною? Про безбаченків, і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях.

Отаку неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини? Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу. Однаково, свідомо чи несвідомо, бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

Героя Радянського Союзу І. Кузіна виносять на плечах пораненого і змороженого з боліт бійці. Героя т. Руденка, під Севастополем убитого, несуть товариші, бійці під шаленим артилерійським обстрілом. Картина, потрясаюча по своїй класичній мужності.

Сцена у хаті. Розмовляючи, жінка глянула у вікно:

– О, уже повели в долину.

Розмова продовжується.

– Повели, кого це? Ага. Повели стріляти. А мене відпустили на пару днів.

Три ночі обмірковували брати Півні, куди податися – у дезертири чи тікати до армії. Пішли в дезертири і попали до німецького концентраційного табору. Сильно потерпали і проклинали свою долю.

У селі Прелесному допитували парубка. Він побачив свого «допитаного» батька і не видав партизанів. Їх вивели надвір, у дворі верба з двома петлями. Батько знепритомнів, і його, непритомного, повісили німці. Син кинувся до батька з криком захищати. Його вдарили прикладом у груди, і він знепритомнів. Вішав Чайченко.

– Пропали ми. Буде ж тепер нам. Накажуть нам бити і стріляти одне одного. Роздвоїлись ми і багато з нас тепер загине, багато по обидва боки.

(Чайченко повісив Пономаренка. Пономаренко був непритомний, поки приставляли до верби табурета, підняли його й повісили. Сусіде.)

– Розженуть нас по всьому світу, як чайок у бурю. Буде тепер нас і по Німеччині, і по Туреччині, і в Сибіру, і в африканських пісках, де колись продавали наших дідів-прадідів – невольників.

– Вічна історія. Вічна. Така вже нещаслива земля наша. Такий нещасливий народ наш.

– Дивлюсь я навколо. Мучаться, потерпають люде. Кров і страждання. Смерть і геройство. Відчай і надія. І все в небачених масштабах. Війна, війна... І ніхто, мо', по суті, не знає, як безповоротно перемінилося життя наше. А воно перемінилося, і ніхто вже не верне того, що було.

Померла Кобилянська, старенька бабуса нашої літератури...

Моя військова одежа мені подобається. Очевидно, це єдина можливість прирівняти себе до здорових людей.

Филон Стародуб, Іван Золотаренко, Мартин Небаба, Владика Тарас. Харитон. Хліб Данило.

– Де зарили снаряди?

– Не скажу.

Написати статтю по українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України. Про шлях її великий і тернистий од плачу Ярославни до виступу на трибуні Верховної Ради СРСР. Довгий, тяжкий, але почесний шлях пройшла ти, сестро, од плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради СРСР, де возвеличили тебе, славну і достойну господиню України. Про красу України, і багатства, і роль жінки в красі ланів, в чистоті сортів рослин і худоби. Ганна Кошова. Про війну, про її шалений тягар, тяжку роботу, голод, образи, судьби дітей і навалу ворога. Хто виміряє твої знущання, хто виміряє глибину твоїх сліз і відчаю! А насильства, а хвороби венеричні, а боязнь проклятого плоду ворога. Партизанко, хранительнице батьківського вогнища, хранительнице нації! Ми

соро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша краса.

Твої подвиги, всі численні прояви твоєї людяності, і доброти, і людської гідності, і страшної сили твого терпіння ми зберем, як дорогі скарби, і возвеличимо в мистецтві нової нашої історії – історії визволителів людства.

Ми одягнемо тебе в найкращу одягу і будемо цілувати тобі руки. Ми посадимо тебе в кращі, в найвищі школи, щоб краса твоя сіяла розумом і благородством освіти, і все виховання з малих твоїх літ направимо на розквіт в тобі ніжності і м'якості, що лежить в твоїй природі.

А зараз ми клянемося тобі, сестро і доню, і кличемо. Гартуй своє серце, ненавидь ворога, ненавидь зрадника, бійся зрадника України Радянської. То твій найлютіший ворог.

Про жінку, про дівчину в шинелі, про сестру милосердя, сестру-жалібницю, про партизанку, про зв'язківця. Ти красива в своїй незграбній шинелі, і нам жалько тебе. Ти викликаєш почуття жалю, хочеться поклонитися тобі, дівчинко, що витягаєш нас з бою, що несеш нам добрі вісті, що годуєш нас.

Не піддавайтесь німцям. Краще смерть, ніж життя в рабстві.

Цю статтю написати в трохи іншому плані, ніж перша. Почати її з поля бою, із визволеного села, зі зруйнованої хати біля трупа старої жінки і далші відступи пару разів перебити другими картинами. Можливо, використати епізод про тітку Явдоху Пилипенко.

І цей факт піднести до високого напруження.

Переглянути записну книжку для використання деяких міркувань. Наприклад, про Африку і як гнали корів на схід т. ін.

Звернення до жінок Європи і Америки. Коротенький екскурс в (царину) щастя і краси.

Про німецькі фотографії, де плямується наша жінка.

3/IV/19/42

Помрете ви, дами. Хто згадає вас, красу вашу. Ви як морський пісок. Але хто не преклониться у віках перед красою наших жінок.

Спіть, мамо! Вічна слава красі вашого безсмертного імені.

//Пройде тисяча, дві, три тисячі літ. З яким трепетом і заздрістю будуть згадувати нас юнаки, мужі і мудреці, і війну, і все наше незвичне покоління гвардійців, людей-лицарів, на долю яких випало стільки нещастя і щастя, стільки горя і радості, стільки крові, стільки поту, стільки боротьби, і праці, і перемог, що їх з лишком вистачило б на десяток поколінь. Скільки книг про нас напишуть! Скільки пісень! Скільки благородних нащадків-юнаків у мріях своїх будуть переносити своє життя на машині часу в нашу величну епоху! В епоху, коли все було важко, коли ніщо не давалося даром, коли за кожен клаптик своєї землі платили кров'ю і життям. У цей величний, мужній час, у ті часи, коли наш радянський двадцятип'ятирічний народ-богатир, як Георгій Побідоносець вийшов битися із змієм і переміг його. І ввійшов у світову історію з чистим лицем і прямою ходою. На наших полях – доля людства.

І зараз кожен, хто любить Батьківщину, і не тільки Батьківщину, а і людство, і братство людей, а не розбрат націй, а не поневолення життя, а не смерть, – кожний зрозумів усю велич п'ятирічок, що врятували людство од занепаду, і кожний наш заводик, кожний станочок, що його купували ми, одриваючи часом кусок хліба од рота, кожна наша жертва і т. д.//

А найголовніше – люде. Люде, що їх не бере куля, ні огонь, ні меч.

Вічна слава вам, тітко Явдоху. І вашому імені, і красі вашій. Не було у вас красивих туфель, не душилися ви «Коті», не було у вас шовку і сезонних шляп. Ви не мандрували по

заграницях. Вам було ніколи. Ви, як бджілка, були зайняті і носили все мед для радянського вулика, поки не вбили вас вороги.

Ви не їздили по заграницях дивитися на різні прекрасні дива. Але заграниця приїде до вас подивитися на вашу зруйновану хату і на ваш пам'ятник і, якщо є в неї крапля сумління, поклониться вашій красі, дорога моя мати, слов'яно-українко!

Були ви комуністкою чи ні? Чи був у вас партбілет? Напевне, не було. Ви навіть не думали про нього. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, виросло в душі вашій.

Хай же все людство знає і хай знають всі Пилипенки, як умерла їхня далека-далека прабабуся у великому 1942 році на полі брані, коли вирішувалася доля людства.

3/IV/19/42

Ніч

Повернувся з Сибіру Жеривіл Григорій, почав бешкетувати в селі. Ото він допитував Скидана.

Написати статтю на тему: про любов до Батьківщини і національну гордість (гідність).

Написати статтю про українську культуру. І культуру фашистських прихвоснів. Кинулись шукати гітлерівські слуги, да так нікого і не знайшли. Всі пішли з армією.

Чи, може, об'єднати ці статті в одну.

Показати бійця, що знищив сам-один двісті фріців.

Не було у вас і чемоданів кованих, з чохлами і мідними цвяхами, щоб утекти на схід страху ради іудейського.

Трижди поранений оборонець Севастополя Руденко одмовився йти до шпиталю й очолив атаку укріпленого пункту... Сім куль вп'ялося в груди герою. Лейтенант упав. Бійці підняли його тіло і під градом осколків мін і кулеметним вогнем, ламаючи оточення, одійшли, оглядаючись і одбиваючись, на вершину гори, яку вони штурмували і взяли.

4/IV/19/42

Повернувся боєць до рідного села, а села немає. Повернувся до хати, а хати нема. Ні хатини, ні батька, ні матері, нікого. Пусто скрізь, і одинока піч дивилася на нього, і він заплакав.

Будуть жінки України ще плакати літ тридцять. Закінчиться війна. Кого ж приб'є до рідного берега? Хто потоне? Розметає ураган дітей моїх, як чайок, і довго-довго розноситимуть вони печаль по всьому світу. Буде їх скрізь. Скрізь білітимуть кості цих безпритульних.

Сьогодні Паска. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю, і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання життя, роду – народження, продовження. Сонце грало, і все радувалося, і всі люде у цей день були незвичайними. На Паску ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий старий добрий день. Свято над святами. Празників празник. Люде цілували людей. Нема. Нема нічого. Чисто. Продовжується будень. Довжелезний. І ллється кров. Земля занедужала.

5/IV/19/42

Читав по радіо свою статтю. Бачив усю нещасну Україну, і матір свою, і батька, прощався з ними і плакав читаючи.

А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...

Воронеж

Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржиком.

Уже сталося найстрашніше, чого я так боявся. На південному фронті вже разом з німцями є полонені українці, нібито з добровольчих батальйонів. Їх розстрілюють, звичайно, так що й сліду од їх не зостанеться. Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів і які страшні козирі знову даються негідникам... сміттю, мотлоху людства вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу. На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива.

Часом думаю, ой як же ж багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе. І що найбільше шкода – в таких речах, де нічого заперечувати і де, по суті кажучи, ніколи він не повинен би мати для себе навіть скориночки.

Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по чужих Українах!
З народної пісні

Ой хоть крикни – не докрикнеш,
Ой хоть свисни – не досвиснеш.

Західноукраїнське:

– Ви спекулянти, ви націоналісти!
– Ну так, цілком вірно, бо це ж було зняряддя нашої боротьби, нашого існування.
– І ви ще хочете, щоб ми вас любили?
– Даруйте, але ж ви прийшли до нас, ви нас визволили з неволі. Так вилікуйте нас од міщанства і націоналізму, а ви нас караєте за це. Подумайте, що ви робите? Не можемо ми сьогодні зробитися такими, якими ви стали за 23 роки. Це ціле життя!

П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку.

Вночі налітали німці, чорт би побрав їхню матір.

7/IV/19/42

Розтав сніг. На полях трупів видимо-невидимо. Сморід. Німці зігнали бідних наших жінок убирати трупи. Жінки непритомніли од смороду.

8/IV/19/42

– Чому ви живете четверо в одній кімнаті і всі українці?
– А хіба не можна?
– Чому ви не взяли до себе одного?

– Чому тільки вашим вірити? І т. д.

Церква Божа непогрішима. Грішити можуть окремі лише священнослужителі.

Яка байдужа, по суті кажучи, до людей фігурка мого бувшого друга. І яка жалюгідна, боягузлива.

Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють...

Особливо трудно вихвачувати ці вуглики нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у Святому Письмі тексти на свою користь.

Збили крупного німецького льотчика-полковника. Полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його, великого літуна. Покликали молодого лейтенанта. Полковник підійшов до лейтенанта і простяг руку.

– Дозвольте пожать руку великому асу, що поборов мене, найбільшого аса імперії.

– Іди к такій матері. Буду я собі руки гидить, – сказав лейтенант Затулівітер і одвернувся. – Дозвольте йти, товаришу генерал?

Про командира танкової бригади, що завжди віддавав у розмовах воєнну честь своєму ворогу – німцям.

Тому він ненавидів журналістів і презирав їх за поверхове блюзнірське писательство і шапкозакидательство паскуд. Він ворогом міряв себе і свій народ.

Як віддають до армії (*нрзб*) яка дисципліна і моральний хребет у німців і чому ми такі хисткі?

10/IV[19]42

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в цьому... Є в міщанському смітнику з обов'язком співжиття і співробітництва з мізерними людцями, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитися. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-дванадцять томів справжньої літератури. А так лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже, мо', й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани, а через три роки не буде ні одного мого фільму. Поб'ють безбатченки плівку, а самого виженуть на вулицю... за непотрібністю, ще й ім'я моє понівечать як-небудь огидною... брехнею і злом, що є основою їхньої душі.

12/IV[19]42

Повертались з їдальні з милим Андрієм Малишком, стріли на вулиці багато молодих дівчаток. Вони були в чоботях, у незграбних військових шинелях і шапках. Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас пильно і напружено і вітали по-військовому. Ми одповіли їм.

У мене на очах навернулися сльози. Мені стало жаль чомусь їх, як своїх дітей, що перевдяглися для тяжкої гри в нещастя. Яка велика війна! Вона невблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає.

12/IV[19]42

Написати новелу чи оповідання про трагедію Західної України останніх часів. Наше визволення, радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неодноковість цілей...

Привезла-таки мати до села своїх дітей у саночках. До дітей, а вони замерзли.

А в першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії і що має з цього вийти.

Коли подумаю часом, що навіть мізерний Н збирається розстріляти мільйони українців, як це недавно заявив цей гомеопатичний поетик, робиться так смутно на душі, що й не сказати. Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ. Скільки нужі повзає по народному тілу.

13/IV1942

Левко Цар: – Я не згоден. Висилати людей з країни, навіть злочинців, я не згоден.

Скидан: – А що ж по-вашому?

Левко Цар: – Що завгодно. Бийте палками, саджайте в тюрми, позбавляйте прав, сostante, стріляйте, карайте прилюдно. Тільки не висилайте до чужих холодних пустель. Не знаю, як вам сказати. Тільки отут щось мені говорить, що це є багато більший злочин, ніж ті усі злочинства, що учинили винуватці. Отак-от повисилаємо одне одного, а хто буде радіти? Той, хто боїться нас, не вірить нам? Той, хто нас не любить?

13/IV1942

Народ, товаришу, складна істота. Бувають у злочинців діти-квіти. Бувають і в героїв діти казна-що. А воно все одно море людське.

Учора вночі при свічці читав «На терновому дроті» Г. і Ж. Ж. трудно було мене слухати. Він позіхав, крутився на стільці, тріщав. Нарешті зірвався з місця, щоб не захропти, і почав, як слон у ідальні, топтатися по кімнаті. Після читання він зрадив і зразу ж сказав жінці і Г.: «Ну пойдьомте». Правда, той не пішов. Поговорили трохи. Гарна, приємна людина Г. і розумна. Але як мало він знає, яке убоге було, певно, його виховання. Тільки хороша вдача і природний талан піднімає його і тримає в ньому якийсь гарний людяний вогонь. Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?

– Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики.

– А що це за люди? – питають один одного адресати промов.

– А хто їх зна.

– Байда, та це ж наш старший лейтенант.

– А Сагайдачний?

– Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який неависний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні – умрем, навіки загинем. Оце подумав я і довго не міг заснути. І плакав наче я, і стогнав у сні, і чухався од руських блощиць.

14/IV[19]42

...В першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії, і що має з цього вийти.

Лист до авіатора напишу сьогодні увечері неодмінно. Він потрібний народу і мені як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні. Закликати не йти до війська, не піддаватись на провокації. «Буде вас, хлопці, по горах, по долинах, буде вас, діти, по чужих по країнах». Ти, льотчику, дужий, в тебе сталеві крила. Полети на Україну вночі

(нрзб), розвій по ній мої слова. Розкидай їх понад ланами, понад селами і містами. Хай летять вони весінніми птицями до рідних наших хат.

Це повинна бути своєрідна новела сторінок на шість-вісім.

Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радіти клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші. Про дезертирів.

Лети, синку, на Україну.

Подивися на Дніпро, на київські кручі...

До статті про жінку:

Мала мати одну дочку

Та й купала у медочку.

В оповіданні про дезертирів пригадати розмову з хірургом.

– Кину все, візьму зброю і буду трощити все, що попадеться під руку.

– Як то все?

І т. д.

Вони де в чім погоджувалися, і це ще більше озлобляло їх і розпалювало їхню непримиренність.

Чи зберуться наші люди знову на Україні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од моря, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Україна, а щось таке, що й подумати сумно.

14/IV1942

Як мені жалько. Я не член Комуністичної партії. Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горю мені.

Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді... свині й шакали. Може, так і треба, «бо немає Господа на небі». А суржики з начальства? Та цур їм, горепакам...

«Серце моє трудне, чого ти бажаєш? Що в тебе болить?»

Партизани ловили дезертирів плаксивих і тих, що втратили віру в перемогу, хто вирішив «не тратити сили і спустатись на дно»...

Жінки убивали дезертирів. У жінок сини й чоловіки в армії. Вони убивали дезертирів кілками.

К. – наркомгузно.

«Потім мене «перекинули». Далі я був «перекинутий». Потім мене «перебросили». Потім я «одкріпився», «прикріпився», «ув'язався».

Перекиданство – велике наше зло. Воно розвинуло у нас, породило дилетантство і поверхових безвідповідальних нероб. Перекидають його як шматок... і він радіє, ось який послужний список – є чим хвастонутись.

Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни

на земній кулі нема. Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости слабо-духим і запроданцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати-слідчі з трибуналів, що розпивають горілку у їдальні, з непривітним поглядом очей.

Юнаки мої сліпіі, горе мені з вами...

«Надія».

Великий вихід з Києва. Трагедія киян. Віра в незламність Києва. Віра в своє безсмертя і непереможність. Прощання. Дніпро – мости – гори. Ранок, Борщівські болота. Гребля, острів. Авто. Кладки, потоп. Гнилиця. Смерть, смерть. По шию у воді три дні. Ніч. Обстріл. Ранені в три поверхи. Обстріл. Танки давлять на березі. Похід автоколони широким фронтом шістдесят кілометрів на годину під обстрілом з вибухами бензинових цистерн і авто з набоями. По житу коло Борисполя – повно людей. Це була страшна картина. Гибель дівчаток у воді. Коней, матерів і дітей. Прощання. Надія. Просьби достріляти. Розстріли поранених, щоб не кричали.

Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель.

А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу.

В університеті розмовляли (по-українському) тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гітлеру.

А як «професор» С. нажився на «фашистському» письменнику Стефанику!

14/IV/19/42

Бабу розстріляли за те, що вона збирала колоски у полі в неділю.

Заводять у школу (коло класної дошки з дитячими написами) коней.

У клубі-школі церква. Сторож – конюх-піп. «Моліться, дядьку Левко».

14/IV/19/42

Учора знову писав «Зачаровану Десну» і знову плакав.

Я плакав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойтову і Воскрекасенку), сміявся і плакав і був од схвильованості розслабленим цілий майже день. Приїхав з армії Микола Дудко...

– Ви знаєте, у нього німці вбили матір, сестру, жінку і дитину. У нього вже є орден.

– Орден? Болячка у нього є. Уже на все життя.

– Правда. Він аж тремтить увесь, коли розказує...

– Так вони захватили його да й розстріляли. А потім і їх ото піймали і постріляли всіх до одного.

– Отак постріляємо одне одного, як продержаться німці з рік. І вже тоді не буде винних, чисто буде, куди не глянь.

Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні. Нема другої України. Нема.

– Тікаєте, сукині сини?!

Дід перевозив човном через Десну командирів з німецького оточення.

– Багато я вже вас перевіз. Коли б усіх позбирати – можна було б німців побить. Сила людей тікає. (Коло села Лілієнталь.)

Діди-перевізники – це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились. Сюди ж оповідання Хоменка. Ненависть і презирство діда не мали границь. «Тікаєте?!» У діда – сини командири.

– Не знаю, чого ви оце тікаєте? Чого ви так цієї смерті боїтесь? Раз уже війна, так її нічого боятися. Вже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди. Ні в танку не заховаєшся, ні в печі не замажешся. Потопив би оце вас.

– Спасибі, діду.

– Іди під три чорти.

Описати, як діда розстріляли за перевіз.

– Стріляйте, не крутіться перед очима. Програли ви війну.

– Чому?

– Не скажу.

Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу запитань, він так розгубився, на нього так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в нього опустіла голова і не слухався язик, і він промовляв тільки кінчик запитань.

– Признавайся, сволоч, ти дезертир?

– Дезертир... – белькотів його язик.

– Ти прийшов шпійонить сюди, так?

– Так... – говорив він, як у сні.

Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не стямився, як його уже розстріляли і пішли далі.

А прибігла мати і все життя буде тепер плакати і до смерті не визнає, за що ж його вбили свої люде.

Описати трибуну. Нашу трибуну робили якісь невідомі майстри з якогось особливого дерева і, видно, заклили, заворожили її. Вона відрізнялася од всіх трибун тим, що на ній ніхто не міг сказати правди. Які вже було смільчаки не сходили на неї часом, але щось заводило язика і вони говорили таке щось. Сходили з трибуни. А як тільки скінчиш говорити, зійдеш з неї, знову неначе все стає на своє місце. Що й говорити, вона була заворожена, і говорили на ній, як уві сні. Всі говорили одним тоном. Дехто, ставши на це зачароване місце, мінявся так, що його не можна було знати. Тому, мабуть, і стенограми треба потім правити, вони схожі на промови, як дрова на дерево. О трибуно! Скільки дурнів сходило з тебе переможцями.

Як мені жалко (згадав оце), що знищили хутори на Україні. Скільки це коштувало грошей! Як би це пригодилося зараз! Як згидило наш чудовий пейзаж і скільки бездарності і холоду було в цім непотребстві. Чого тільки не робилося, гей, у нас та й на Вкраїні, гей-гей, та й на «соняшній» Україні! Які тільки «міроприємства» не викаблучувалися для щасливого заможного життя!

Прочитав був N свою статтю «Україна в огні». Він сказав мені:

– Одне місце нереальне. Ти пишеш – був великий плач. Це неправда. Іменно ніякого плачу не було. Дивилися сумно, але не плакали. Ніхто не плакав, розумієш?

«Брешеш, – подумав я, – брешеш, сліпий чиновнику.

Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через шкло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз».

Дід на вокзалі.

– Що ви тут робите?

– Да я загубився. Везла мене дочка кудись да й загубила, а сини на війні, а одного вбили, а бабу рознесло бомбою і хату. Так оце сиджу і думаю – доїм оце хліб та й помру. А жалько умирати на чужині. А зять – льотчик... І куди люде їдуть?

Остався один на пероні. Сивий. Очі голубі, як у дитини.

17/IV1942

Читав сьогодні «На терновому дроті» Микиті Сергійовичу. У нього ангіна: закутався платком і в шинелі. Увесь білий. Страшно нагадав мені чогось Кутузова. Бесіда була довга і надзвичайно приємна. Гарна і розумна людина. Багато перестраждав, постарів і збирається реставрувати українське господарство. Буду допомагати йому, скільки вистачить сил. А зараз буду побільше писати, поки можна.

Напишу Юлі. Як вона, бідна, скучила і турбується про мене. Заберу її до себе, і будемо якомсь при фронті до Києва.

Авіацію переоцінили. Все ж таки вона більше сприяє утворенню житлової кризи, ніж перемозі.

Зло – від людської дурості.

«Шалений преїскурант смертей уже нікого не хвилює в своїй реальності побутовій. Він повторюється, і його все ж сприймає побутовий психічний лад людини», – подумав я сьогодні, коли мені розказали, як боєць Д. ліг на жерло німецької гармати і залив її своєю кров'ю, щоб пропустити свою частину без втрат коло цього дзота. Про це колись напишу, запишу ім'я його, і прізвище, і село, звідки він, і поставлю в селі йому пам'ятник по війні...

– Не хватає крові! Дайте крові!

– Нема.

– Давайте руки.

Хірург тут же націдив крові з сестер Лисенко і Татаренко і лікаря Зубенка і влив пораненому.

У хаті гомін, весілля, словом, дія. Рвуться коло хати два снаряди. Все тремтить і падає. Тільки люде не звертають уваги. Може, показати при вибуху кілька вбитих. В хаті ніхто не звертає уваги. Може, хтось промовляє гарний застольний тост за когось. Всім приємно.

Вночі під час несподіваної атаки боєць N вскочив у хату, де спало 16 офіцерів, і переколов багнетом усіх до одного.

Як він рвався до свого села! Ось воно зовсім близько. Він був і боєць, і розвідник, і все. Він же знав тут кожну стежечку. От він вривається в дзот. Ось село після кривавого бою стало нашим. Він побіг з усієї сили до своєї хати. Що це? Руїна. Димар, купа бруду, кості матері, жінки, дочки. Став розпитувати. А де ж батько? Повели німці. І скрізь таке... Кари фашистам! Кари!

Товариші, тепер я вже не боєць. Я тільки месник. Я хочу вмерти, я утоплюся в ворожій крові. Прощай, село, прощай, моє горе...

18/IV1942

Хірург різав поранених п'ятеро діб. Він там же й їв. На п'ятий день його вирвало, і він упав на поранених. Його однесли.

Його кинуло об стіну вибуховою хвилею, і він втратив свідомість. Потім він знову продовжував різати.

Багато зібралося. Були сини України, були сини українського народу, були і просто сукині сини.

А ворогам народу, тим, що обдурюють його в газетах і оббивають пороги німецьких гестапо, – живодерам передай, що краще було б їм на світ не родитись, краще було б, щоб їх зовсім не бачила земля наша. Що їх не прийме земля наша. Вони умруть в Німеччині, там, куди збігається зараз все людське непотребство.

Написати листівку до офіцерів про солдатів... Треба її писати правдиво, тобто емоційно. Адже це розмова про життя над могилою, перед дулами гармат.

– Здрасте, товариші. Як колгоспна жизнь? Як працюєте? – спитало г. собаче, голопуцьок N, в'їхавши в село при відступі з Києва. Він виліз з машини весь у новому.

– Так. Та так робиться ось, як бачите. А от чого це ви, такі молоді та новенькі, та наче не туди їдете?

Голопуцьок зразу ж примовк і зник у машині.

– Ви знаєте, я нарвався на бандитське село, – говорив він увечері десь у штабі. – Вони всі ждуть німців. Всі залишились там, ждуть. Ви розумієте? Ждуть. Ну, нічого. Ми ще повернемося. Отаке-то.

Два вороги покалічили мені життя. Перший – Гітлер, що одняв у мене народ, хату і нещасних батьків, другий – Б., що вигнав з роботи мою жінку, одняв у мене гроші, зав'язав мені творчість і пригріває у себе моїх убивць. Він же знищить, очевидно, і моє ім'я. Фактично я уже не робітник кіно, якому я віддав шістнадцять кращих років.

21/IV 1942

– Ви знаєте, нас було 60 чоловік. Так 59 убило, тільки я один жив, – сказав мені фотограф Ф., радісно і вдоволено сміючись...

N, на мою думку, зовсім охамів. Я перестану до нього ходити. Сьогодні я прочитав йому мою листівку «До німецького офіцера». «Нащо ти пишеш «я», подумаєш, фігура, ім'я». Я вийшов з почуттям глибокої огиди до цієї підсліпуватої, страшно злої і грубої чиновної людини. К чортовій матері!

А лист я написав гарний. Я чомусь вірю, що він матиме великий практичний успіх. Може, хоч один офіцер почне «ворочать мозгами». Уже я недаром був отут.

Сьогодні у мене в кімнаті хтось із учасників Великої Вітчизняної війни украв книгу – вибрані твори Коцюбинського. Смерть німецьким окупантам! Хай живе соціалізм!

22/IV 1942

Випхали мене з Києва NN, залишили нещасних моїх батьків безпритульними. Щодня ходили мимо хати і ні один не зайшов. Ніколи було... А потім і самі повтікали в закритих машинах, так і не побачивши «ні одної сльози». А батьків моїх кинули на смерть. Скільки жив буду – не прощу. Будь ви прокляті, холодні, жорстокі кар'єристи...

23/IV 1942

Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де.

Німецького офіцера взяли до полону і повезли до штабу корпусу. Везли їх, власне, цілу групу.

– Хто нас буде розстрілювати? – спитав один офіцер.

Перекладач передав запитання командирі. Командир подивився на офіцера.

– А хіба ви зробили щось таке, за що вас, на вашу думку, треба розстріляти? – Піймався. Офіцер замовк. Він перелякався. Він уже зрозумів, що його не розстріляють. А те, що він робив з людьми, потонуло.

– Спитай його, що він зробив таке?

– Я нічого не зробив.

– Брешеш. На жаль, я не зможу тебе розстріляти при всьому бажанні. Наказано вам жити. – Командир сплюнув і затався цигаркою й одвернувся. Вони проїздили через зруйноване вщент німцями село.

– Вас не розстріляють. Вас поселять разом з румунами, італійцями.

Офіцери зблідли.

– Встаньте і зніміть шапки! Я розкажу (я буду говорити) про Олену Нечитайлиху. Нема більш великої смерті, як смерть у правому бою за друга своя.

Бідний Сталін! Що йому робити з лакувальниками, підлабузниками і холодними ділягами? З неуками, хвастунами і дилетантами? З шапкозакидателями, безбатченками і бюрократами? «Умійте красиво шанувати загиблих наших героїв», – пише Сталін уже в наказі. А де вони? Як і не жили зовсім. Загинув – і нема сліду. Де-не-де. Загрібають задніми ногами, бігом витісняють у небуття, як на містечкове кладовище. Боязнь, бачите, трауру. А на ділі відсутність у дрібних... душах високих почуттів до людини, до нашої героїчної многостраждальної людини. І убогий нелюдський вигляд наших кладовищ говорить мені уже давно про це. Кладовище теж дзеркало живих.

27/IV 1942

Рік війни минає. Убито мільйон людей. А герой один – Люба Земська. О Україно, як же ти збідніла героями!

Перечитав знову історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. До чого невдала і безпросвітна. Нігде правди діти – і погані ми, і нещасливі. Більш нещасливі, ніж погані...

28/IV

Закінчується квітень. Увійдуть у береги річки, і вийде з берегів людська кров. Почнеться нечувана у світі бойня. Хто кого? Май, іюнь – ось два місяці, що увійдуть в історію людства як найкращі місяці людства. Скільки смертей, скільки ран, скільки страху, і труда, і поту, і проклять. Поможі нам, Боже. Хай уже ми будемо поранені й поламани, хай буде в руїнах наш Київ, але хай він буде наш. Мені хочеться попрацювати ще десяток років, але коли б для перемоги треба було оддати моє життя, я б віддав не задумуючись, без всяких вагань.

Ищенко

Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка. Не знає, хто такий кращий прозаїк України Юрій Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті.

30/IV 1942

Сьогодні прочитав ноту т. Молотова. Це найстрашніший історичний документ, який написано людською рукою. З цим документом хочеться легіти, падати на Німеччину огнем і отрутою і нищити її, прокляту, щоб і сліду од неї не лишилося на політій людською кров'ю землі.

30/IV 1942

Як просила дівчина бійця взяти її, позбавити її незайманості.

– Все одно прийдуть німці, чує моє серце, пропала я, погинула краса моя.

– Як же ж я візьму тебе, дівчино, коли я одступаю? Не герой я.

– Ти нещасний, і я нещасна. Я знаю.

Ніч найніжніших пестошів і печалі.

І спогади парубка, і вся війна, і страждання її у селі, і спогади, і війна.

Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж. Любов. Розмова. Печаль і ніжність. Висловлювання їхні і мої. Прощання. Написати оповідання обов'язково. Війна, і його спогади про незабутнє, і його нелюдську ненависть до німців, і нечувану непримиренність і жорстокість цього тихого, лагідного хлопця, що до війни мухи не зобидив.

Чи стріне він її? Дай Боже, щоб стрів. Яка б вона не була. Хай вона буде понівечена, хай буде хвора, у сльозах, хай у неї буде біле волосся, – вона завжди буде йому дорожча за все на світі. Вона завжди буде його чиста, незаймана улюблена, до якої ніколи не перестане линути його серце і його молоді чисті помисли. Ім'я якої він прошепоче своїми смаглими устами, умираючи в бою з лютим ворогом. Він був танкіст. Використати опис танкової боротьби з статті «До льотчика» і записок. Танковий поєдинок. Це мусить бути дорога моя любов. Новела (написана) всім серцем, всіма почуттями, всею душею.

30/IV

Описати їх постіль. Як вона роздягалася. Як вона пахла любистком. А в тебе волосся пахне огірками свіжими. А твоє дихання пахне молоком. І твоє. Як вони дивувалися одне одному. Як у їх були широко розчинені очі. І як вони вдивлялися одне в одного і за всю ніч ні на хвилинку не звели один з одного очей. Як вони находили одне в одному щось дивне і чарівне, якісь чарівні відкриття, як пройшла у них несміливість і як кожен з них почував у собі силу любові, і гордість володіння, і подяку ніжну. То їм здавалося, що вони знають одне одного уже давно-давно до краю, то ніби раптом неждана новизна зустрічі починала хвилювати їхні груди, а над усім цим стояли дійсність і страшна необхідність. Гриміли гармати, і чути було плач і виття псів. Поцілуй мені груди. Чуєш, режуть гармати... Не забудеш мене? Милій мій! Мила моя! Мій коханий. Моя кохана. Мені вже не страшно. І мені ні – я чую в собі велетенську силу. Коли б ми були чоловіком і жінкою, ми ніколи б не сказали одне одному поганого слова. Да? Да.

Ти найдеш мене? Да? Да. Чи ти умреш? Я тебе не забуду. Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття чистої, простої, народної любові, що сіє дітей на нашій землі, і століття трагічних прощань української дівчини, оспіваної в численних піснях. Скажи, що я гарна. А я? Милій мій. Мила моя, ти плачеш? Так, ні, я не плачу. Це тільки сльози, а мені так гарно з тобою, я така щаслива. Я молода. Так тебе зовуть Василь?

– Василь.

– Василь? Вася. А я Олена (Саня).

– Чого ти плачеш?

– Але і ти плачеш. Не треба.

Вони плакали і плакали.

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був і не сон. Вони не переставали почувати одне одного і наче летіли в обіймах над синім морем і чули музику, не то далекого дзвону чи весняних потоків. Вони розійшлися ранком до схід сонця у холодній росі коло перелазу за садком.

Після страшних боїв.

– Де ти, Саню, де ти, голубко моя? – Він співав пісню, де співається про милу, про розлуку. – Саню, я доб'юсь до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують вороги твоїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя слов'янка, українка сумна. З повними очима сліз. З очима-криницями, повними сліз.

I/V

Коли ж я не приїду, коли впаду я огнем з неба на ворога чи вибухну вище дерев, коли засну я, утомлений пахощами крові і трупів, ніхто не знатиме, де моя могила, коли вибухну я вище дерев серед гущі ворога, і розлечусь на шматочки, і кісток моїх не збереться для могили, я стану, Саню, в твоєму селі бронзовим пам'ятником. Принеси ж вінок на мою (могилу), надінеш на мене вінець з квітів, з волошок і любистку, ти так гарно ними пахла.

Збиратимуться дівчата... *(нрзб)*.

Повернеться Василь до Сані. Повернеться. Обніме Саню, синочка на руках, що буде великою людиною колись. Коли ж вибухне Василь десь вище дерев...

Чому ж не кинула Саня села? Чому не пішла з ним разом? Чому не сіла вона в грузовик чи в поїзд? У неї не було чемоданів. Саня жила на землі, а не в багатоповерховому будинку, у неї не було квартири. У неї була хата, хатонька з квітами і земля. Вона обробляла землю свою і прикрашала її. Вона була частиною народу, того, що зветься тепер безсмертним всіма патетиками, що ним клянуться, що його ненавидять деякі, за що став він нечистим, бо остався у німців.

2/V1942

Коли ж модерні сини України, що оспівують у віршах маленький Дніпро і Саню ненавидять, може, ми простимо їм, блазням, по великості душі своєї, по множеству щедрот своїх і Саниних.

Коли ж Саня працює на німців, коли рие вона проти нас шанці ворожі і плете колючі дроти, коли б'є вона німецькі воші і сіє хліб для німців на лану – нехай одсохнуть руки всім поетам, хто мислить проти неї зле, якщо в хвилини страшного відчаю вона і проклинала часом нас, що кинули її усі були і на Дніпрі не вмерли.

...Вона роздавала бійцям, стоячи край села коло хати, коло воріт чи перелазу, все: хліб, молоко, кисле і солодке, сало, потім воду. Василю вона давала воду з відра. Він напився, підняв голову, і вони подивилися одне на одного. Вечір був.

Прощай. Прощай.

Плаче Саня-Ярославна. Летить зозулею на східні воронезькі степи. Спустошена вернулася до хати. Стала вона кам'яною.

– Зі мною, мамо, можна вже робити, що завгодно. Я кам'яна і зостануся кам'яною на всю війну. Я викреслю війну з свого життя, я кам'янію, у мене серце закам'яніло.

– Чому ти не співаєш?

– Я кам'яна. Мій чоловік на війні. Я не можу співати.

- Вона дівка!
- Я жінка.
- Хто твій чоловік?
- Червоноармієць.
- Брежеш. Роздягни її та роздивіться її.

Роздягли її гітлерівці. Увечері Саня була сива. Вона лежала гола серед розірваної одежі, сива і була схожа на мармурову статую на своїй могильній плиті.

Вона була повна горем вщерть уже давно. Горе давно вже переливалося через її вінце. Вона була мокра, у холодному поті. Їй здавалося, що вона вмерла.

П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, навезених з Франції, Італії та інших окупованих країн.

Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольницями. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плачі, і прощання. Горе закохалося в нашу жінку, і плакали люди, і довгі ключі весінних журавлів курликали вночі, і високо подихали у загравах пожеж, як розкидані незримою рукою чи вітром червоні прапори. Чи повезли й Саню? Не знаєм. Думаю, що ні. Безконечними поїздами вивозились на захід руда, чавун, сталь. Вивозились мільйони пудів цукру, пшениці, жита, гречки. Вивозились здерті шкури, і вирвана вовна, і витоплений жир, і спирт, і тютюн, і м'ясо. Спустошувались військові склади і заводи. Вивозились зброя, динаміт, машини. Нема нічого на світі, що б не вивозилось з нашої України. Вивозились до Німеччини українські свині, коні, бики, оглашаючи нічні степи страшним муканням, іржанням і ревом, коли поїзди проходили мимо палаючих сіл. Вивозились в Німеччину, в Африку, у Скандинавію дуже побиті, худі чоловіки з колючих таборів, і плакали люди.

2/V 1942

Чиновник Неофіт вийняв з коробки цигарку. Вмить запалилося п'ять сірників. Неофіт упустив на підлогу бумажку. Шість пар рук розривають бумажку на шматки. Неофіт рывкнув на шофера. Сім сердець возненавиділо шофера. «Який же я сильний, який же я грізний і мужній, ах, чому ж я марно загубив свої молоді літа?» – подумав він.

Учора бачив, як Н перекладав у своєму нічному столику украдену у мене книжку Коцюбинського, 2-й том. Так мені стало гидко і так противно, що й досі не можу прийти до тями. Поклав йому сьогодні у книжку записку – «Сія книга украдена вором Н у Довженка в час Великої Вітчизняної війни, у місті Воронежі». Побачу, що буде. Яка гидота! Боже, яка аморальна... гидота! Красти... Куди я попав?

3/V 1942

Учора ввечері був у начполіта управління фронту. Одніс йому «Лист до німецького офіцера» і довго розмовляв. Зробив йому пропозицію про увічнення героїв війни, достойне і кракове. Скоро рік війни, а у нас, власне, ні одного імені. Довго говорив я йому на цю тему. Я пригадав, що по всій Україні майже ніде у селах і містах не увічнені герої революції, так ніби їх і не було. А вони були в кожному селі. На них можна було виховувати молодь...

Погодився.

Сьогодні піду з цим же до Микити Сергійовича.

3/V 1942

Сьогодні був у Микити Сергійовича. Теж говорив йому про необхідність фіксування імен героїв Вітчизняної війни, звертав увагу на прикре недбайливе ставлення до пам'яті героїв революції, що майже ні в одному селі не було меморіальних дошок, ні пам'ятників місцевим героям,

що поклали своє життя за Велику Жовтневу революцію... Про жінок, про необхідність закидування листівок до наших українських жінок. Все це було сприйнято радо і по-хорошому. Йому, правда, здалося, що, утворюючи при фронтах і арміях книги героїв, треба доручити це чесним людям і головним чином заносити мертвих, бо «є багато впливових людей, що позаносять у ці книги себе і своїх родичів у першу чергу». Вірно, звичайно, бо ще Святослав сказав, здається, «Мертві сраму не імуть», чого не можна сказати часто про живих.

– Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?

Я трохи заперечив. Справа, головним чином, в стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок.

І це цілком природно і законно... І почуття гордості за свій народ – законне почуття.

Пропозиція моя писати листи до українських жінок прийнята з великим задоволенням. Очевидно, ніхто раніше про це не думав. А це значить ще раз, що ніхто з полкових і бригадних комісарів не думав про народ.

4/V 1942

Написати, як Н зайшов при відступі ночувати до дядька-колгоспника, уже в оточенні. Дядько назвав його дезертиром і сволочю, а потім зняв зі стіни портрет своїх синів-майорів і сказав:

– Оці не зрадять, не втечуть. А ти йди, щоб мої очі тебе не бачили. – І дядько витер рукавом фотографію і заховав у стіл.

4/V

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситиметься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, щоб з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю. Що ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами і ще всілякою гидотою, яку навезли туди безбачченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі – вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око. Немає Лаври. Довго будуть лежати великі руїни, до моєї вже смерті.

4/V 1942

Якщо вся доблесть синів України у Вітчизняній війні, всі жертви і страждання народу і вся переможна сила після війни хитроумними руками і перами відповідних молодців оформиться в єдиний... котел, а на рахунок українців цими ж таки руками випреться штучно утворена гітлерівська петлюрівщина й антисемітизм з усіма наслідками м'ясорубок, краще б мені вмерти і не знати більш людської підлості і бездонної ненависті і бездонної вічної брехні, якою оплутані ми.

Бійці і лейтенанти орють на фронті, оборюють зенітні гармати. Цю землю можна їсти, а вмерти за неї – хоч зараз.

Співають уночі українських пісень. Таке життя, такі люди, такі урочисті настрої, що тільки на війні.

Коні в хатах. Цілий корпус. Хлопчаки зійшлися і розмовляють, хвастають, у кого в хаті кращі коні. Які коні розумні, що вони їдять, що люблять, як їх зовуть.

5/V 1942

– Ну, как нравиться на фронте?

– А ми українським братам помагаєм, – відповів вірменин-боєць.

Таджики привезли подарунки. «Помагаєм українським братам».

Там, на фронті, справжнє братство народів-бійців. Всі народи, всі нації – всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей...

Тут залицяються до жінки, що носить воду. Тут плачуть, коли штаб іде далі.

В кілометрі од фронту орють, завидують один одному.

– Глибше!

– Що, не важко?

– Чого важко? Цю землю можна їсти.

Бійці і командири сіють, сіють! Орють і сіють! Я дивлюсь на це і плачу од радості.

Написати новелу про хлопчиків, що у них у хатах стоять коні.

Розмова, у кого кращі коні. Потім про трофеї – у кого що є (у кожного збірка речей, здобутих від убитих німців).

Про хлопчиків не простих, а хитрющих розвідників, надзвичайно спостережливих і розумних.

– А у нас ще стоїть собако-міна... – ударив наслідок один хлопчик другого.

– Яка собака?

– Протитанкова собака.

Тут пішов довгий дитячий диспут.

У хлопчиків мусить бути досконала військово-технічна термінологія.

6/V 1942

Наказ здати зброю під страхом розстрілу. І от до командира приходять жінка і просить роззброїти її хлопця. У хлопця – арсенал трофеїв. Він крав зброю.

– Ви знаєте, що він раз накоїв? Застрелив офіцера.

– Брешете.

– От щоб я пропала! Щоб я перелякалася... і т. д.

– Потім він убив ще двох фашистів, тільки матері не признався, бо за офіцера я йому таки добре побила с... попругою.

Може, він убив першого фашиста за вбивство, за повішення батька, чи брата, чи дядька.

Як командир послав бійця роззброювати хлопця. Боєць був хоробрий і мав непогані діла з німцями, але хлопця взяти не міг. Довелося кликати підмогу і брати хитрощами. Коли його схопили, він плакав і кусався. Він боявся, що його розстріляють, і вирішив дорого продати своє життя.

Ще краще: пішла мати і вхопила його. Потім уже бійці.

– Кажи, будеш стріляти?

– Буду.

Або:

– Тарас, іди подивись, он у хату коней привели. Он подивись, які гарні коні.

– Бре.

Деталь: бомбардування «мессершмітів». Тарас кричить: «Не стійте там, ховайтесь у щілину». І т. д. Словом, Тараса приводять до командира два бійці, не приводять, а приносять на руках, обоє втомлені і пітні, така велика сила пристрасті одоліла Тараса. Він вертівся, як в'юн, і захищався, як тільки міг.

– Товаришу командир, я б вам легше фріца приніс, ніж оцього пацана.

Розмова командира з Тарасом. Тарас – розвідник.

– Де ти навчився стріляти?

– Уночі за хлівом. Фріци стріляють, і я пристрілюю. А оце як був бій, так я стріляв по них із свого дота.

– Скільки ти убив?

– Шість фріців.

У Тараса був дот. Найдти місце правдиве для дота. Крім дота, у Тараса був і весь арсенал зброї.

У Тараса проявився якийсь невідомий, надзвичайний інстинкт бійця-воїна. Його хитрість, витривалість, і упертість, і надзвичайне вміння стежити за ворогом були виняткові. Головною перешкодою у Тараса була мати. Вона з ним не церемонилась, і йому таки перепало. Тарас і німці. Тарас і діти. Тарас і повішені. Тарас – розвідник. Приклади його спостережливості.

6/V

Тарасів дот був у дядьковій погребні, а ще краще – у дядьковій печі. Дядькову хату і двір геть-чисто розбито снарядом, лишилася тільки велика старовинна піч. «Хата» була на відстороні, і всі про неї забули. Там і влаштував свій дот Тарас. Крім того, у нього був льох з таємним ходом. Він пропадав цілими днями, як провалювався.

В оповіданні про матір: німці дізналися, що поранені – не сини, через їхнє невміння говорити по-українськи.

Тарас Бульба

Тарас був месник. Коли німці привезли з лісу до села дванадцять трупів партизанів і зігнали все село для опізнання трупів, ніхто нікого не пізнав.

– Не наші це люди. З якогось, може, іншого села, не знаємо ми цих людей.

Довго добивалися німці признання і таки не дізналися. Це ж саме повторилося і через тиждень, коли привели п'ятьох живих. Ніхто їх не пізнав. Не впізнав і Тарас. Серед п'яти був його батько. Тарас мовчав. Тарас кинувся до батька, коли його вели до петлі, але батько сильно вдарив Тараса носком у живіт, так, що Тарас упав непритомний. Потім він зрозумів, що тато спас його од смерті, і маму, і ще його усіх чотирьох сестер.

Батько Тарасів довго висів серед села мерзлий, увесь в інею, як статуя. Тарас ходив щодня повз батька і навіть звик. Батько його був великий герой. Тарас вирішив зробитись таким, як батько, тільки багатогорішим – вирішив не попадатися німцям до рук.

Тарас убив німця, того, що вішав батька. Жив він у тітки. Хоча Тарасову тітку за це, правда, і розстріляли, Тарас не горював: все-таки на війні, думав він, тітка менше варта, ніж отакий німець, що може вішати людей. Крім того, тітка була сліпа на одне око і дуже скупа. Нічого було не дасть, як прийдеш до неї гулять. Ні тобі огірка, ні маку, ні яблук, так що Тарасу доводилось все це добувати у тітки іншим способом.

Проте німця, що застрелив тітку, Тарас теж убив. Він замінував його хату.

Тарасу здавалося, що він знав уже німецьку мову. Так він її вивчив. У Тараса було багато різних німецьких речей. Були пляшки з горілкою, гранати, один автомат, чотири парабелуми, маузер з дерев'яною колодкою, сигари, якісь ще гумові скручені плівочки невідомого призначення, були ліхтарики, були десятків два мін, кілька ящиків патронів. Був бінокль і багато зубної пасти, яку він пробував було їсти мерзлу, так вона гарно пахла. Були німецькі казанки, касок з п'ять.

У Тараса ще не було ненависті до німців. Він ще був малий. Але він добре знав і відчував усією своєю маленькою войовничою душею, що їх треба вбивати, і чим більше, тим краще. Треба нищити. Що як їх не понищити, то вони знищать потроху всіх – і маму, і все село. Одного

з двох німців він убив у вікно, коли вони роздягалися і голі били воші. Тоді він вистрілював у одного і вбив його наповал, а другий утік з хати голий на мороз. Тим часом Тарас втік у дот.

Один раз він помагав німцям пиляти сад на дрова. Він зносив дрова у хату, уже вечоріло. Розпалили піч, а Тарас заліз під лавку, під піл, а звідти на піч. Повечерявши, німці сіли четверо грати в карти. Двоє сиділи рядом тут же і роздивлялися якісь смішні картинки. Тоді Тарас кинув у них бомбу з печі і вбив усіх.

Тарас ще не мав ненависті до німців, але він почував, що вони не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні-завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убити їх як можна більше. Тарас знав, що німців треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування.

До сторінки про дідів-харонів.

– Така, мабуть, ваша планета. Сильно миша тікала на схід. Віщуння таке.

– Нічого, не дрефте, діду. Ми вернемось.

Дід подивився на Т. і плюнув через плече:

– Та ти-то вернешся... А от наших людей багато не вернеться. А ти як полова, носишь тебе всіма вітрами. За тебе поб'ються.

– Этот дед националист.

Часом вони перевозили двома човнами. Тоді вони говорили тихо і спокійно один з одним про своїх клієнтів образливі речі, ніби їх тут не було.

Описати діалог.

У обох дідів онуки чи сини військові на фінському та на Хасані, на Далекому Сході, у Монголії. Вони горді синами.

– Коли б оце мій Лаврін да був тут, так він би оцю шушваль перестріляв би власною рукою. Куди тобі. Той не одступить, чорта з два.

– Еге. Отакий і мій Семен. Його огнем печи, на куски ріж, ну не одступить і ні за які гроші не піддасться.

– А це все мотлох. Тікає, як миша. Думає спастись, а воно, мабуть, вийде так, що харкатимуть кров'ю довго, а це ж бо треба буде забирати назад, – еге. Та треба все одно проливать кров. Шутка сказати, скільки землі прийдеться забирати назад.

– Не вмієте битися?

– Що сказано в уставі? Стріляєш – возненавидь ціль. А де ваша ненависть?

– У радіо!

– Еге. Та в газетках. А вмирать боїтєся. Значить, ненависті нема.

– Іще нема, ще, казав той, тільки прорізається. Ох, буде мороки. О, пливе щось. Наш чи німець? Німець. А, гидота, де ти взявся на нашу голову, до чорта їх пливе, так, як пацюки.

Я з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу.

Ми не знали, що казати.

– Прощайте, спасибі.

– Ідіть під три чорти. Крутитесь. Ідіть собі, не крутіться перед очима...

– Я б на Дніпрі вмер. Мене б з Дніпра не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи.

– А танкетки... – хотів було хтось щось сказати.

– Ну й що, що танкетки? – перебив дід, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. – Скільки вона там вас може вбити, та танкетка, якщо од неї не тікають?... Я вже своє одвоював. Он мій Лаврін на Хасані, чули, що зробив з японцями? От. Так-то, Лаврін от. Танкетки, – розсердився дід. – Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде. Як ото в піснях: «У нашого Морозенка червоная стрічка. Де проїхав Морозенко –

кровавая річка». – О... Ото був воїн. Або мій покійний батько з генералом Скобелевим брали Плевну... А що ж накажете робити тепер нам з німцями? Що передати їм? Як у вічі дивитися?

– Ми ще повернемось.

– Та ти, мабуть, повернешся.

Почулася стрілянина. Ракети. Крики одчайдушні.

– Ого-гов! Подай човна. Ого-ов-ов! Човна!

– О, вже скугичуть. Подамо, не кричи, чорт тебе не візьме.

Поперевозили діди всіх. Посідали на березі і, дивлячись на той бік, гірко, по-дідівськи заплакали.

– Синочки наші, що ж це ви поробили?

І коли їх на другий день німці вішали серед села у присутності всіх людей, вони поклонилися один одному й не захотіли з німцями говорити.

Валуйки

– Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! – сказав уже в куцах Тополі другий в таких же ременях – журналіст Вересай.

– Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

– Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

– Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

– Скажете їм, що ми повернемось! – сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.

– Як тебе зовуть?

– Семен Тополя.

– Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

– Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передасть німцям, а, не бійся, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! – закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якесь сопіння.

– Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить, – почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву – річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

– Ми вернемось, дідусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

– А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

– А що мені думать! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А

вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль – це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

– Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс догори великий водяний стовп. Всі понишкли і схопилися за борти човна.

– Сидіть тихо, коли не вмієте плавати.

– А що риби поглушить у річках!

– Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

– Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаете, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

– Я ненавиджу німців, діду, всією своєю душею, – крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

– Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був – нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду».

– Ну це не всякий може.

– Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий требає. І язиком галакать всі навчилися.

– Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега підїхали німці, збуджені і гарячі, як хорти, – вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і веліли перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

– Платоне, прости мене.

– Бог простить.

– У другий раз – Бог простить. У третій раз – Бог простить.

– Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий берег, і перекинули човна з німцями, і потонули з ними у тихих водах сивого Дніпра.

Всяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

– А коли душа велика, а чоловік нервовий?

– Подайте човен, ого-го-го. Човен подайте. Ага-га-га-го-о-о-о. Човен! – розпинався хтось на березі.

– О, нервені душі заметушилися. – Оглянувся Савка. – Отак і накличуть німців. А нема того, щоб тихо посидіти та подумати.

– Я Герой Радянського Союзу. Я не боюся смерті. Я знищив ворогів багато. Ненависть прорізалася в мені аж на Дніпрі, а зараз вона визріла в мені, як квітка. Скажу вам правду. Нічого в житті так не хочу, як після війни, коли буду живий, поїхати до того діда, поклонитися йому в ноги за науку.

– І гарненько відчитать, щоб не зазнавався на старості літ, – сказав один з тих непоправних тупиць, яких навіть війна не виправить... Чи, мо', це і був той самий журналіст Сеня Тополя.

– Не поклонитесь, товаришу командир, – сказав молодий, років вісімнадцяти боєць.

Всі подивилися на бійця.

– В ту ж ніч прийшли на берег німці...

– А ти звідки це знаєш?

– Я був тоді хлопцем, що сидів мовчки на лопачині. Я один тільки й вплив до берега.

А діди з німцями потонули в Дніпрі.

– Встать! – пролунав владний голос полковника.

Ми встали і стояли хвилину. Далі ми мусили вийти всі. Нам здавалося, що землянка вибухне од наших сердець. Ми вийшли. Була ніч.

10/V

Перед самим вікном летить німецький самолёт. Стріляють почім зря зенітки, і все мимо.

– Чорт його знає, що воно таке почалося. Всяке г... собаче понадіває на себе реміння та зброї, та не якого-небудь, а нового.

– Еге.

– А це ж усе гроші!

– Еге.

– Оце недавно перед вечором одну партію віз. Так одно, таку його мати, вроді оцього, що в очках, теж у новому, так ще револьвер витягло та кричить: вези, каже, скорее, націоналіст, а то застрелю. Їй-бо, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, повіриш, ну як ото у носіра або в краснопірки од страху. От так людина!

– А, чорті-що!

– Еге. А один шинелю давав і нові чоботи. Що ж ти, кажу, казенне імушество роздаєш? Дак розсердився да почав по матушці: я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон разстріляю, як вернуса! Отакий блазень, ну ти подумай! О, здорово гупає. Скоро, мабуть, появиться герман.

– Да, бояться. А не знають того, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме.

Ми йшли до річки лозами. Лози були високі, густі. Йшли ми стежкою. Діди йшли з сітками і хропачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на стрілянину гарматну, ні на далеку – кулеметну, ні на рев нічних німецьких літаків, що кидали гранати куди попало, ні на світлові парашути; словом, увесь німецький феєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби зовсім не існував.

– Слухай, батьку, – звернувся до діда Савки один журналіст, який вважав, що коли він переїде благополучно річку, то на все життя уже буде відомий тим, що попав у оточення. – Слухай, батьку. Ти не можеш іти трохи швидше?

Савка не одповів.

– Слушайте, діду, ви не можете йти швидше?

– Ні, не можу. Чого ви отакі швидкі стали, хто вас знає. Не встигли розпочати війну десь там, аж коло Карпат, а вже на Дніпрі, та й ще вам не швидко, ще швидше хочете. Старий вже я швидко ходить.

– Скажіть, а далеко річка?

– А ось і річка.

Дійсно, лоза кінчилась, і ми вийшли на прекрасний піщаний висип. Перед нами була широка ріка. А над рікою вечірне небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу, як трагічний символ. Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими кричущими мазками жовтої і палевої фарб. Величезні блискавки горобиної ночі раздирали хмари, і не було грому. І все це одбивалося у воді, і здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки. Це було небо Страшного

Суду, як уявлялося колись у дитинстві. Це було небо надзвичайне. Природа ніби була у змові з подіями.

Риба боялася такої ночі і металася по висипу на міліні. Десь далеко горіли ракети під небом. Було чомусь видно. Світило якимись жовтуватими відблисками жовтої корони хмар.

Гриміли гармати. У всьому цьому було щось надзвичайне, красиве, урочисте і грізне.

– Ну, сідайте, повезем, – сказав дід Савка, стоячи з веслом біля човна.

– Повезем уже, а там що Бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезу, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш, човна не бачив, воїн?

Ми розмістилися в човні мовчки.

– У тебе готово, Платоне?

– Можна.

– А хмар наперло... Ач, що робиться, Страшний Суд, чи що, починається, – подивився дід Савка на небо і поплював у долоні. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ. Щастя ж їм Боже, нашим дорогим бійцям.

Випадок. Узнав про наступ уже ввечері. Полковий комісар не сказав мені про нього вдень. Не належить мені про такі речі знати. О дружба... О кар'єра!..

Тісно на Україні. Більш як для двох ніколи місця не вистачало.

13/V 1942

Недавно була розмова з П. К. про поетів і письменників. Про страждання.

– Мені нема діла до їх страждань. Це їхня приватна справа.

– Вони страждають не з приватних причин, а від народного горя.

– А... А жити вкупі не дозволю.

І розселив.

14/V 1942

Був у шпиталі у начПУРа П.-З. Галаджева. Читав йому «Відступника» і «Перед боєм». Видно, йому дуже сподобалось. Він попросив мене не кидати думки про «Незабутнє». Сьогодні ж почну «Незабутнє». У «Відступнику» викинув прізвище відступника Пілішко (реальне). Вийшло краще. Крім того, дуже не хотілося українське прізвище фіксувати в такому жахливому плані. Страждає і так український народ більш від усіх. А зрадники є скрізь, і кому буде радість од дурного Пілішка?

15/V 1942

Учора перед оформленням наказу про прийняття мене до армії спитав мене Браун, чи не член я Верховної Ради. Я одповів, звичайно, що ні. І подумав собі, уже на це запитання, що я чую його сотий раз: все-таки краще, щоб люди думали – і чому пак він не член Верховної Ради, ніж коли б говорили один одному – і нащо було таке дерьмо вибирати до Верховної Ради.

15/V

...Сьогодні написав три сторінки «Незабутнього», і так легко на душі.

15/V

Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він смердить.

15/V 1942

– Я полковий комісар! Я вам наказую! – кричав у штабній редакції один поет на другого.

Перейшли казахи з боем на українську землю. По команді командира стали на коліна. «Здрастуй, братська земле, ми прийшли звільнити тебе, пролити за тебе кров, сестро наша. Прийми наш бойовий привіт і любов. Встать! Вперед!»...

18/V

Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому.

– Чому ви не вступаєте до партії?

– Не можу. У мене є душевний із'ян.

– Себто?

– Я не можу зберігати партійну таємницю. І не то що партійну. Ніяку. Варто мені взнати про щось, що зветься таємницею, як мене зразу ж почина розпирати. Через півгодини я вже хворий, а через годину я, щоб не вмерти, шукаю людину і шепчу їй таємницю на вухо по секрету, закликаючи нікому не говорити. Потім ще і ще. Аж поки не переконаюся, що таємниці нема. Он який я...

19/V

Гарматна обслуга. Знищили двадцять вісім ворожих танків. На двадцять дев'ятому самі загинули. Лишився один командир і тяжко поранений боєць.

Ранені в ноги і руки. Вони вдвох подавали снаряди руками, ногами заганяли в отвір і били, поки були живі. Це було страшне бойовище. Люди знають, що умирають, що їм лишилося жити п'ять довгих хвилин, і діють до смерті.

– Я сьогодні вперше за три місяці побачила сонечко. Я не бачила, як танули сніги. Я не бачила великої води в Дніпрі, Десні.

Десь гупали глухо гармати. Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов'я. Солов'ї щебечуть, заливаються в садках по всім селу, а села нема.

Ранок. Сонце, тиша. Яблуні і вишні в цвіту. Десь кудкудачуть кури і гурчить літак. По літаку дали три постріли. Козеня на припасі під моїм вікном у садочку почало жалібно мекати. Я на горі. З мого вікна далеко видно – і ліси, і річку, і сінокоси за рікою. На далекому обрії вони зникають у блакитному мареві і зливаються з небом... За обрієм війна... смерть.

У мене народжується думка написати оповідання під назвою «Тризна». Приходять у село справжні сини народу, герої, що одбили село з великими для ворога і для себе втратами. Повилізали з погребів люди. Розмови. А хат майже нема. І закликали люди на «обід» бійців і командирів. Поминали убитих і говорили про них добре і часом смішне. Хто як лякався, як тікав, як стояв на ослоні з петлею на шії і що говорив. А почалося з сина, що його вбито при взятті села. Як він бився, скільки ворогів побив. І не було до нього жалю ні в матері, ні в батька, ні в діда. Вони згадували про нього як про косаря доброго, що, укосивши багато сінокоосу, ліг надовго відпочити. Згадували про людей головним чином у плані їхніх робочих здібностей.

Коли трохи сп'яніли, почали дещо говорити і смішне про небіжчиків і про себе. Люди багато їли. Після довгих і великих страждань, що виснажують душу і тіло, організми прокидаються з особливою силою життєдіяльності. Було в цій тризні на страшних руїнах, на горі, з якої видно було далекі дими пожеж і жертвних огнищ, неначе щось величне. Безсмертя народу почувалося в оцій постійній зміні подій і людей. Були серйозність в кожному слові, і примиренність з історією, і глибоке її органічне розуміння. Це сиділа, здавалось, сама історія. Старі і малі, на долю яких припало стільки подій, що їх вистачило б на п'ять чи десять добрих поколінь. Німців не згадували, як щось не достойне згадки за столом. «А, чортзна-що, не люди». Говорили: «Ну, якщо ж, ну, дай же, Боже, як останемося живі, щоб же не порадувався ворог. Щоб згинула напасть».

Пили за бійців, що були на тризні, і дякували їм.

А бійці дякували їм за сина. Син був герой. Він був їхній командир.

– Хотів, так мріяв було побачитися з вами, розказував багато про вас...

– Та що ж там про нас розказувати. Ми люди темні. Нічого ми не бачили. Ніде й не були.

Бійці дякували їм за сина.

– Ви не думайте, мамо, що він умер.

– Авжеж, не вмер. Убито.

– Ні. Житиме він у пам'яті людей, як Максим Кривоніс, і Байда, і Сагайдачний.

– А що воно за люди, не знаємо ми.

– А це, мо', того Байди, що коло Пилипа живе. Е, нема вже, знесло із хатою, з млином, і сліду не осталося.

– Ні, тітко, це не той Байда. Байда був колись козак такий славний...

– Ну, Бог з ним, з тим козаком. Так от випийте ж за вас. Щоб добре вам воювалося, щоб побачили ви своїх рідних.

– А Кривоніс? Це ж хто?

– Це наш командир танкового підрозділу, – сказав командир танка. – Прекрасна, хоробра людина. Тільки даремно ви зараховуєте його до убитих. Він тяжко поранений, це правда.

Довго тяглася бесіда. Жінки носили з печі, що стояла серед купи руїн, страви. Бійці сиділи у садочку й поснули, заснули всі. І солов'ї співали у сільському садочку, у сільських садочках, а села нема.

– Пошли ж, Боже, здоров'я живим, і згоди, і сили на нове село.

Були на тризні бійці-буряти чи казахи. Косоокі. Пили за їх здоров'я. З цього приводу батько сказав прекрасні слова про товариство. Говорив він ну просто як Тарас Бульба перед козаками.

– Якись неначе китайці, хороші ви, я бачу, люди. Не охочі до штабів, а більше до шаблі, як і мій покійний Лук'ян.

Бійці оточили матір командира ніжною увагою і пошаною. Кожен з них вбачав в ній свою матір, що десь нишком виглядає його, побиваючись, і плаче, і молиться на церковних пустирях за його життя.

А починається оповідання з наказу командира, може, кавалерії Лук'яна Горлиці. Вони в рейді.

Перед ними село, що його треба взяти, у селі міцно засіли німці. Обстріл. Село палає. Горлиця каже, що це його рідне село. Він ніби просить не підкачати. Побачу чи не побачу батьків. Обстріл. Короткий бій. Бій на вулицях. От і хата на горбочку над рікою. Не хата – піч одна.

Полетав Лук'ян, полетав козак і впав на дорозі... Сім куль уп'ялося Лук'янові в серце і одна коню. Вилізла з льоху Лук'янова родина. Плач матері над сином. Кладовище над рікою. Похорон.

Через три дні тризна – обід.

Вилізли сповняти звичай.

Худі, землистого кольору, погано вдягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, багато бачили такого, що не забудуть і потомки. Довго жили вони по той бік забороненого людськими законами, і тавро жури, що не зникне з них скоро, потроху стиралося в їхніх очах, коли пригадували труд, і любов, і добрі часи. Людям хотілося забути страшне по великому, всемогутньому закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, себто людей, що звикли віками до вирощування, до життя.

Коло поминальників роїлася дівтора. Одного притягли, насилу спіймали і привели до столу.

– Оце сиротинка, такого-то син. Нема. Ну хай великий росте. Ну, скажи, що ти будеш робить, як виростеш?

– Рубатиму ворогів. Буду вішати ворогів.

– Так не можна казать. Ти ще маленький. А, Боже мій, попортили дітей і все на світі! Тепер як їх на добро навернеш. Є на кого подивитися. – Над одною могилою сиділи тихі згвалтовані дівчатка. Про це не говорили.

– Не слухай баби, Михайлику. Рости та не забудь нічого. Бий їх, проклятих, і не прощай нікому. А баби наговорять. Треба битися. Раз тебе ударено – бий десять раз... Будеш?

– Буду, діду, – сказав Михайлик і вийняв німецьку запальничку.

– Поцілуй мені руку, що будеш.

– Семен, ну що ти говориш, і сам немов малий.

– Бий їх, Михайлику! Щоб батька твого ім'я не стерлося в часі. На тобі за це чарку!

– Ти сказився, чи що? Малому чарку. Ви подивіться!

– На поминанні і малому можна. Іди до мене, Михасю.

Михайлик підійшов і став коло діда. Дід обняв його своєю великою, сухою, жилуватою рукою і сказав:

– Дітей же треба на добре навертати.

– Рано ще. Добро існує не для нас.

– Наше добро – це нанависть до ворога, ото наше добро. Да сміливість, щоб умирати не боялись, як наш Лук'ян. Признаюся тобі і всім вам, люде. Три дні як нема Лук'яна. Впав перед самим вікном, – показав дід на стовбур печі. – День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там? Де він? Стояв з петлею на шиї – про Лук'яна думав, і в погребі сидів – хіба не правда? І ось три дні нема Лук'яна. Впав перед самим вікном, – знову показав дід на стовбур печі, – а мені жалько і не жалько неначе. Такий великий час. І так багато іще вас. Велике діло – воїн у бою. Дай Бог кожній добрій людині так умерти, як умер Лук'ян.

– Та що ти кажеш? Щоб усіх повбивали, чи що?

– А, що там ви, жінки, розумієте!

Обов'язково перелічити страви, які колись подавалися до столу в таких випадках. І ті страви, що подавалися в дійсності.

Зійшлися три покоління на кладовищі.

Стій, Лук'яне! Бережись, Лук'яне, батьки дивляться на тебе у вікно! І вікна нема. Стій, то німці збігаються до кулеметів у твоїй рідній хатині-доті. То кулемети дивляться з вікна, наведені на тебе з вікна. Лук'яне, уйми своє серце. Забирай уліво! Уліво забирай, через дядьків город! Бери вліво, заходь їм у тил. Уб'ють вони тебе...

– Вперед за Радянську Україну!

Ах, Лук'яне! Сім куль впилося в Лук'янове серце, коню – одна.

Так і шарахнулися вони обоє на молоду траву. Лук'ян ще перевернувся разів зо два, і шаблю випустив, і заснув навіки, як після доброго вина на бенкеті з музикою, бубнами і безупинним танком.

Стій, не слухай свого дурного серця! Не піддавайся крику дурного гарячого свого серця.

Рвонулась міна. Хата – в повітря. І тільки біла піч із темним димарем осталась. Та побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

... Вони згадували, хто як косив, жав, хто скільки за життя наробив для людей хліба, сіна тощо. Про пасічників. Про те, як такий-то плюнув німцям у очі і сказав їм, що їх діла плохі і що він не вважає їх за людей.

– А велика у вас, тітко, була ненависть до ворога?

– Та ні, ненависті nenаче не було. Ну, тільки такі вони були мені отвратительні і гидкі, що, здається, сама б я їх подушила, як казна-що. Та прожорливі, злі, де в їх теє зло й бралось...

Директор кіностудії Л. – міжнаціональний формою і падлюка змістом.

В нерівному бою капітан Гусаров витратив усі боеприпаси і був тяжко поранений. Битися нічим. На підбитому літаку почав летіти на свою територію. Два «мессершміти» атакували Гусарова і збили його. Він, проте, зібрав усі сили і вів літак. При посадці на «животі» в районі Білий Колодязь він смертельно вдарився і вмер. Від 11 до 17 збив літаків. Їх була п'ятірка.

Написати дві статті – одну про командира, другу про комуніста. Третю про дітей.

Фашисти нищать наших дітей. Нищать голодом і розстрілами. Нищать методично. Тут і план звільнення України від українців, і ненависть до народу, і нелюдська злоба у неясному баченні свого власного кінця.

Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати. Одні лежатимуть в землі, другі посліпнуть од плачу, а треті довгі роки не розгинатимуть спин, працюючи на кривавих ланах своїх серед кладовищ і руїн. Коли ж народяться четверті, байстрюки німецькі чи наші небораки, оті вже, мабуть, прочитають мої оповідання невеликі хоч, мо', в перекладі, коли і далі йтиме так, як було до трагедії, прочитають немов сльозинки, чи зітхання, чи вибухи стогону з моїх розтерзаних грудей.

Ревуть аероплани в небі.

23/V 1942

На передову лінію.

Летить навантажений набоями грузовик. Рвуться міни навколо! Пікірують «мессери». Пекло.

– Не дрейф, хлопці! – кричав на грузовику боєць своїм товаришам. Він їхав у огонь уперше. – Якщо вже садоне по нас – ні... не залишиться. Розлетимося вщент. – Бійці ожили духом і радісно захвилювались, як на великому вітрі. Від швидкого руху і шаленої небезпеки страх перейшов у захоплення. Життя трималося на невидимій оку тонесенькій ниточці.

25/V 1945

Теми оповідань:

1. Святослав.
2. Ув'язнений музей.
3. Ювілей.
4. Заворожена трибуна.
5. Математик.
6. Тавро століть.
7. Перекинчик.
8. На руїнах.
9. Плач у степу.
10. Смерть дівчини.
11. Надія.
12. У ярмі.

План роботи на 1942 р.

1. Оповідання:

1. На терновому дроті —1

2. Перед боєм —1

3. Відступник —0,5

4. Незабутнє —2,5

5. Мати —1

6. Тарас Бульба —1

7. Зачарована Десна —2,5

8. Надія —4

9. Тризна —1,5

10. Невольник —1

16

2. П'єси:

1. Міра життя —4

2. Народ безсмертний —4

8

3. Сценарії:

1. Щорс —4

2. Україна палає —4

8

4. Статті:

1. Україна в огні —1

2. Лист до ворога —0,5

3. Лист до льотчика —0,5

4. Радянські лицарі —0,3

5. Слава братам —0,5

6. Про жінку —0,5

7. Пісня —0,2

8. Сильнее смерти —3

9. Велике товариство —6,5

Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше – що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині – їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

...Народу одпущено страждань такою мірою, такою новою небаченою мірою, про яку навіть і не підозрівало людство.

Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілителів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихотці добра в лиху годину. Народ наш загине... Гине... Велика тризна.

Не зостанеться навіть могил; нікому великі насипати – малі душі.

Не зостанеться його споруд архітектурних – їх майже знищено уже давно, а зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками і з'їдено шашелем, що точив душу народну століття.

26/V 1942

Нема героїв

Творять великі смертні діла на полі брані, великі бойові подвиги, великі небачені геройські великості, а рік уже минув, і вмерли всі маленькими, маленькими і діють ще живі, щоб не вийшло часом перебору. Що й говорити, скупенька наша мачуха історія. І непривітненька.

26/V 1942

Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумніших, привітніших. Не горбатих же й не репаних. Сотні тисяч кращих продовжувательок нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслано в безповоротну даль. Буде лунати українська пісня недоли по всіх горах, по долинах, по всіх суворих і непривітних Українах.

Друга записна книжка

«Йди своєю дорогою»

26/V [19]42

Тринадцятого січня сорок другого року в тридцятиградусний мороз – у Києві на Подолі було оце і ніколи не вернеться – вели по вулиці з тюрми роздягнених, в одних трусах, і босих, у кайданах сто чоловік матросів на розстріл через увесь Київ. Ішли, бряжчали кайданами невольники на рідній землі. Народ дививсь і завмирав од страху. А німоті того тільки й треба. Ведуть собі та на бранців хижо поглядають.

На грудях автомати, а в грудях вовчі душі.

Не витримали люде. З ризиком для нещасного, злиденного життя знімали з себе манатки і кидали засудженим на плечі.

– Не треба, дійдем так. А ви собі гуляйте. Діждались гітлерівської волі, гуляйте, множетеся, раби!

– Давай, хлоп'ята.

Затягли моряки свою пісню «Раскинулось море широко» і пішли на страту. Вони забули про нечуваний мороз, що палив їх огнем. Голі і босі, з піднятими гордо догори головами, вони бачили перед собою рідне блакитне море і співали востаннє йому славу.

Орденоносний міщанин:

– Тільки не треба зариватися вперед. Кому це потрібно? Адже, якщо гарненько подумати, це, по суті кажучи, не що інше, як зворотний бік боягузтва.

– Так, звичайно, – одповів я міщанину, – це справді зворотний бік боягузтва. Називається воно ще хоробрістю і мужністю.

– Кинь базікати, – відповіло міщанство.

Я пішов не попрощавшись.

– Як же ти, мерзото, міцно влаштувалася в житті. Як вивчила свою національну якість, яку придумала для неї пишну ширму, як нагло і нахабно приклеїла її вже за грудьми хоробрості на спину.

Герой товариш N був вже немолодий, років за сорок. Був він рядовий боєць, прославлений в газетах, з орденами.

– Скажіть, товаришу, чи страшно вам було в останніх двох атаках? – Він там відзначивсь був особливо, як мені казали.

– А ви підіть попробуйте, – сказав мені герой. – Авжеж, що страшно. Так страшно, що й сказати не можна.

– А що ви думаєте про кінець війни?

– А що мені думати? У мене думка, товаришу, одна. Уб'ють мене – оце моя думка. Хоча, – боєць-герой на мить замислився, ніби збагнув про щось бажане й дороге, – хоча, правда, у мене є одна невеличка надія...

– Яка саме? – спитав я.

– Може, поранять. Все ж таки полегшення. Получив оце листа од дівчинки. Донька в мене маленька є. Пише, я щодня, дорогий татуньо, бажаю, аби тебе поранили. Мо', хоч тоді тебе побачили б іще живим. Таке-то.

Він був поранений в плече навиліт на другий же день. Я зайшов до пункту. Він упізнав мене. Він був уже перев'язаний. Він дивився на мене і, пригадуючи, певно, розмову, щасливо усміхався.

26/V [19]42

Командир виліз вперед. Поранений в плече.

– Товариші! Ви ж герої! Що ж ви сидите, мов діти? Вперед!

І вся рота, що прикипіла до землі й не знала, куди подітись і як рятуватися, кинулась за ним вперед і перемогла.

В цій контратаці бійці мали славу перемогу. Мало того, що вони втримали дуже відповідальний пункт стратегічний, вони, знищивши багато німців, захопили новий важливий пункт. Німці бігли од них як опечені. Без сумніву, перемога нервів висіла на волосині. Переміг командир.

– Скажіть нам, товаришу командир, як у вас вистачало сили вилізти в пеклі вперед і отак крикнути, що ми – герої. Ми думали всі, що ми вже мерці. Ми лежали в ямах, жах, і передсмертна туга, і скам'яніле тіло – оце все, що ми собою являли... Як ви назвали нас героями? Чому? Що ви думали тоді? Як це у вас вистачило сили, розуму для того, щоб підбадьорити нас оцим словом?

– Ні, друзі мої, я цього не думав. Я не думав вас купувати таким словом і в такий час, – одповів командир. – Я комуніст. Я вважав і вважаю вас за героїв. Більше того, я вважаю, що таких героїв, як ви, на світі ще не було. Те, що ви робите, те, що ми з вами робимо, є велике і безсмертне. Я лежав, як і ви. Мое тіло так само конвульсивно корчилось під осколками, як і ваші. Але я почував, що лежу не в ямочці. Я почував, брати мої, що лежу на земній кулі. Раптом відчув під собою всю земную кулю. Це відкриття наповнило мої груди (*нрзб*) якимсь, чимсь надзвичайним.

Куля ніби вип'ялась піді мною. Я почував себе на вершині цієї кулі. Вона була у бруді й крові, понівечена і покарбована вся і роздerta, розтrocена металом, полита кров'ю і передсмертною блювотою. Темна сила фашистської людиноненависті діяла над нею, як ураган небаченої сили. Те, що робиться, не можна ніяк назвати. Всі мови, на яких говорять люде на землі, не мають слів, якими можна було б хоч приблизно визначити те, що принесли фашисти людству. Таких страшних слуг капіталізм ще не мав. Я пригадав, як ішли вони, як проносився цей ураган по Європі, як падали держави, культури, нації. Як повергалась Європа в безодню безправ'я, виродження і жалюгідного животіння. Вся земля тремтіла. Блискавиці цієї небаченої грози уже гримали і роздирали небеса Африки, Азії, великих островів. І, нарешті, досягши найбільшої, найгіршої висоти, хвиля, цей велетенський фашистський вал обрушився на головну свою мету, на головного свого ворога, на нас. Змітається Білорусь, Прибалтика. Летить у прірву майже вся Україна. Увесь огонь, увесь метал Європи кинуто на нас, кинуто все, що може горіти, все, що може вибухати, все, що може рухати, і вся темна сила, що може вбивати, різати, палити. Ви звернули увагу, що серед вбитих і полонених є вже двогорбі рахітики, сліпоокі, німі! Ви тільки вдумайтесь у цей один факт, у це одне явище. І перед цим всім стоїмо ми. Комуністи. Держава братства народів, з прапором братства. Держава, що має в авангарді партію комуністів. Я не розділяю нас, браття, хто має партквиток, хто ні. Я говорю про себе зараз, раз уже ви мене запитали, чому я крикнув, що ви – герої, чому у хвилину занепаду і смерті я крикнув, що ви герої. Тому, що ви герої. Тому, що ми єдина надія під'яремного людства сьогодні. Єдина надія на порятунок. Коли можна говорити, браття, що світ, який в основному страждає, що людство охоплено зараз за всю, може, історію свого існування вперше єдиним почуттям, почуттям здивування. Це ми, ми здивували світ.

Ми, більшовики-комуністи, разом з вами. І це почуття здивування, разом з ним і надії, і захоплення, і глибокої подяки нам од усього людства чи не є часом найбільшим і найвеличнішим, що абикколи високого і незабутнього переживало людство, творилося в житті людства.

Так, я лежав так же, як і ви. В мені тріпотіла кожна клітиночка. На якусь мить я показався собі манесеньким, як дитина, і згадав свою маму. Потім я оглянувся на вас. Але що я подумав, я скажу потім.

Світ дивиться на нас, як на свій єдиний порятунок. І кожна крапля пролітої ними нашої крові падає на чашу терезів світової історії, як дорогоцінне щось, і ви розумієте мене. Обдерті і палені, вигнані з домів і розлучені з родинами, безсонні і втомлені несемо ми труд і щоденний страх боїв і віримо, що ніколи не здолати нас Гітлеру, як тьмі не здолати світла.

Оце почуття глибокої подяки, почуття надзвичайності людського та великого і величного прояву нашого духу, нашої великої ідеї рівності і братерства людей – це не тільки не зітреється уже в свідомості людей, що вирвуться нами з фашистського ярма, ні, це житиме уже в віках, як вічний і негасимий Ленінів огонь дружби і братерства. Світло поборює тьму. Світло поборює тьму, товариші.

– Ви подивились на нас...

– Так, я подивився на вас, і мені стало вас так жалько, ви лежали такі умучені, такі сердешні. Невже, думаю, так і вмерти вам у ямах. Ви лежали такі умучені, такі жалюгідні у цьому пеклі. І ні один з вас не побіг назад. Та й куди бігти. І я зрозумів, що вже одне лежання в цьому пеклі є героїзм, але те, що тримало вас там, де ніхто б не вляжав і десяти хвилин, це було щось більше, це горда наша жертва, це прояв нашого великого немирущого духу, це сила епохи, якщо хочете, хоча і не усвідомлена вами. І раптом я просіяв. Гордість і радість наповнили мене. І я побачив у вас героїв. Тоді я забув про все на світі, про смерть і про свою рану, про бомби і міни. Я встав і крикнув вам. Я зрозумів.

– А я думав, що ви сказались, товаришу командир. Ви сміялися. Та, думаю, хоч і скажений, а бігти треба, раз уже всі зірвались. Та й собі побіг, – додав Топчій. – Тільки піднявся і пробіг кроків десять, а міна як трахне туди, де я лежав. Ну, думаю, значить, вперед.

– Ось я тебе пожартую, ледацюго.

– А я що? Я нічого цього не думаю, – сказав Топчій, боєць з орденом Червоної Зірки. – Мені хочеться додому – на Поділля. За це я знаю, що зробив би. От уже півсотні фрїців нащолкав.

– Да. Та це лише особисте. А ти думаєш, мені не хочеться до Києва. Душа кров'ю обливається, як подумаю про батьків. Та це особисте, законне і природне. Але я хотів би, щоб ви знали, що за спиною нашого особистого яке величне – загальнолюдське. Це і є те, що допомагає мені одриватися од землі під градом мін. Це те загальне, громадське, суспільне, що одягає нашу ненависть до ворога у красиву одягу людської гідності і гордості. Це те, що робить нас перед лицем історії людства розгніваними людьми.

У німців до нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. Звіра переможе людина. Людина – брат.

Людські маси світу ніколи не забудуть нашого подвигу, нашої крові. І нікому на світі вже не засліпити людям очей неправдою і злом.

От чому ви герої.

27/V [19]42

Учора вночі бомбардували Валуйки. Попрощавшись на площі з Павлом Тапочкою, я швидко, наскільки дозволило хворе серце, пішов до хати. Коли це почали серед гарматного грому свистіти поблизу осколки, я притулився до стіни будинку. В сей час кілька бомб з свистом пролетіли і вибухнули з диким громом зліва за будинками. Трохи згодом ще кілька. Загорівся зліва будинок. Я пішов до дому садиком. Убито було десять чоловік. Вночі ще прилітали два рази. Літають без фар. Невидимі. Тільки рев.

28/V [19]42

Валуйки

Од восьми годин вечора до трьох з половиною ранку громили сьогодні німецькі бомбардувальники наші Валуйки.

Сто дві машини скинули бомби. Багато побито людей, багато зруйновано. Для Валуйок це вже завелика баня. Зенітки випустили десятки тисяч снарядів.

Земля тряслася цілу ніч, тремтіло і роздиралося повітря. Багато передумав я у льоху. Пробував заснути у хаті, плюнувши на все. І заснув було, але через годину прокинувся од великого вибуху і недалеко. Рознесло бомбою три будинки. Я вийшов у сад, у льох і вже більше не лягав. Це була страшна ніч.

Протягом сорока восьми годин методично і безперервно що десять хвилин тридцятки німецьких бомбардувальників з винищувачами громили маленьке місто Ізюм. Місто знищене вщент.

29/V [19]42

Дронівка

Ночував сьогодні в селі Дронівка. Російське село. Навпроти село українське – Лави, «неначе писанка». Ночував у сінях, аби одіспатися од минулої безсонної ночі. Але спав я мало. По-перше, над Валуйками робилося всю ніч щось жахливе, мабуть, і не гірше, ніж учора. По-друге, всі німецькі літаки летіли через мої сіни. До того ж було холодно. А вдосвіта клята моя хазяйка почала лаятись не то з дочкою, не то з невісткою, чорти б їх батьків побрали. Лаялись за якесь молоко. Од оцієї довгої, що тривала годин зо дві, лайки повіяло чимось темним і убогим. Так я й підвівся нарешті о 8.30. Ніч показалася довшою, ніж учора. Уже як слухати таке, краще б я спав під бомбами у Валуйках. Приснилась мені гидота Б. І зіпсував ранок остаточно. Скорше б прийшла машина, подивлюся, що сталося з Валуйками.

29/V [19]42

Дуже радий, що Валуйкам заподіяли цю ніч шкоди мало: діяли наші літаки. Бажан, Ванда, обламались у дорозі. Я більш нікуди не їздох.

Учора взяв од перебіжчика Крижанівського, що там, на Україні, читають мого листа з сльозами на очах, плачуть од радості, що подав надію. Багато бійців перейшло на наш бік з моїм листом. Я ледь не заплакав сам од хвилювання, що допоміг людям у страшну, важку годину життя. Вождю з двомісної прольотки, здається, це свідчення Крижанівського не дуже сподобалось.

Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму, комунізму, чулості, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком – «Народ безсмертний, брати і сестри!»

А народ із смертних людей, що страждають, мучаться, потерпають. Кому скажу? Де ви, товаришу Сталін?

29/V [19]42

Триденний бій закінчився нашою перемогою. На зритій бомбами, попаленій, скривавленій землі сиділи бійці. Дехто лежав. У всіх були запалені очі од безсоння і споглядання чогось забороненого людськими законами. Не стерти (*нрзб*), страшна її одежа і пісня – здавалось, написано було на кожному обличчі. Люде радувались. Вони трогали і гладили свої руки і ноги, бралися легенько руками за голови, ніби дивуючись, що вони не поламани, не одірвані, що

вони цілі. Люде сміялися і говорили один одному ласкаві слова. Гордість і ще щось невимовне, незабутнє переповнювали їхні серця. Вони вже не звертали уваги на окремі ворожі трійки і дев'ятки, що пролітали ще над ними і кидали бомби. У бомбових вибухах в чорному повітрі носилися одубілі трупи і падали вдруге на землю. Декого рвало од пахоців крові. Їм давали горілку. Дехто упав і заснув глибоким сном, дограючи бій у сні. І довго ще бойові заграви хвилюватимуть сонні їхні душі, тіла.

Яке прекрасне життя!

Воєнком Гетьман лежав з перев'язаним плечем і дивився на небо. Яке прекрасне життя! Небо було блакитне, з невеличкими, як вишневі квіти, хмарками.

Використати в п'єсі в німецькій сцені такий прийом: німецькому генералу чи, може, й самому Гітлеру в відповідальну напружену хвилину приносять листа од генерала такого-то. Він ждав цього листа. Було умовлено, що про перемогу він сповістить його листом, змістовним рапортом. Схопивши листа, Гітлер зрадів надзвичайно:

– Перемога! Ось вона! Ось! Єсть перемога! Го-га-га-га! Єсть! – Гітлер забігав, як у трансі.

– Хайль Гітлер! – раптом закричав він. Всі підхопили його крик. Але не було в ньому радості. Був один переляк. Дехто знав уже, що перемоги нема, а є поразка.

Гітлер розриває конверт. Ось вона. Ось.

– Ну давай, давай, давай! – Раптом він глянув на всіх. Всі стояли нерухомо. Розкрив листа. Лист випав з рук. Він сповіщав про поразку. Гітлер скам'янів. Йому одібрало руку, ногу і язика.

Можливі інші варіанти розиграння сцени для сценарію.

30/V [19]42

Як жаль, що, мабуть, загинув у оточенні у Шостій армії Сергій Воскрекасенко. Кинув його туди полковий Б., як на зло. Не розвідавши, не порадившись, не спитавши. Служи, службіст. Зате твої троянди всі цілі. Ніхто вже не посміє обвинуватити тебе в націоналізмі. Ніхто не заїкнеться навіть. Брата, можна сказати, тримав у чорному тілі і не пожалів. Тепер зітхає, принаймні при мені й Малишку. Вільнонайманий Воскрекас. Як жаль Сергія! До чого ж сердешна і чесна полум'яна людина. Як я буду радіти, коли пощастить йому чудом вирватися з того смертного зашморгу...

30/V [19]42

Чує моє серце, що діла наші далеко не такі гарні, як би це хотілося. Не вистачить, певно, сили, а може, й уміння. Великі жертви принесе народ. Заходив сьогодні Рогозовський з фронту. Сумний, утомлений.

31/V [19]42

Портрети Сталіна, і Молотова, і Будьонного, і св. Георгія були по всій Україні на місці богів. Як вони знімали їх.

Самогон, яким заливають свою тугу і безнадійний жаль. З колгоспами примирилися. Знімають портрет Сталіна з пробаченнями.

У Степанівці жінка принесла цивільну одягу. Побив жінку (чоловік) і пішов з армією: все ж попав до полону.

– Куди йдеш?

– Чесно? На фронт. Мені жаль, що мій син такий дезертир.

Син:

– А що, як генерали повтікали? Не хочу.

– От бачите, яке чортзна-що, не син.

Німців називають «фараонами».

31/V [19]42

Потрясаючу картину можна зробити, написати монолог про дядька, який знімав з покуття портрет Сталіна, що висів був на місці Бога. Розмова дядька з портретом, співчуття Сталіну. «Я вас заховаю, товариш Сталін. Не думав уже знімати, та так уже вийшло. Нехай ще покуштують німецького канчука». Особливо прекрасно це прозвучить у п'есі. Хто цей дядько? Скидан? Чи Нечитайло? Чи Левко Цар? Може, Левко Цар? До нього тут же приходять і пропонують йому бути старостою. Він одмовився. Його було тут же бито шомполами. Написати картину самогоноваріння. Варять у лозах самогон. Цідять по капельці. Капає гаряча самогонина. Як горючі сльози. Ну пийте, будь воно прокляте, таке життя. Три чверті тих, що лежать у лозах – здалека, з усіх усюдів.

І розгубився, і не міг зрозуміть сам себе перші дні, як прийшли німці.

Коле німець свиню. Характер. Поза.

...Працюють люде у полі. Прийшли німці, розстріляли 30 чоловік. За те, що якогось німця вбито.

Село Борове на Харківщині. Куркулі викликали карний загін. П'ять куркулів. Карники не знайшли вини.

– Присягніть у церкві – тоді (*нрзб*)... Присягнули. 24 активісти було розстріляно.

Село М. (*нрзб*). Розстріляли на ганку трьох. Батько просив валянці з сина. Не дали.

Бувший піп розстрига, пасічник колгоспний. Відновили примусово в попівстві. Зараз – піп. Чекає з нетерпінням приходу Радянської влади.

31/V [19]42

Орють або коровами, або, що типово, запрягаються самі. Двоє тягнуть, чи троє, плуга, четвертий править і поганяє. Можна написати вражаючий діалог.

При відході – художника проводжало все село. І Заметатосін виніс сало, і дві буханки хліба, і крашанку.

– Хлопці, приходьте, тільки в іншій формі.

– Хіба я не знаю, що коли тут осядуть після війни німецькі завойовники, вони мене викинуть як ганчірку. Але я знаю, що коли придуть наші, мене теж знищать...

Розмова нашого полоненого українця солдата з солдатом словаком.

– Ось тепер нас поженуть німці на Англію.

– Отакий і в мене був настрій, друже, коли німці зайняли мою країну словацьку.

31/V [19]42

Ми раби. Ми тепер загинули. Загинула вся Україна (*нрзб*).

Опіум для народу – самогон. Заливають горе і, як це не дивно, карти. Грають в дурачка, в очко – аби забутись. А в церкву не ходять. Діти загинули, а війна програна. Ми живемо, як скоти...

У школах заборонений Гоголь. Писав по-російськи. Нема вже Пушкіна і всіх російських класиків. Б'ють різками. На Правобережжі Закон Божий. Крім Полтавщини.

Трагедія півтисячоліття. Драгуни польських панів – українці. Зараз повторюється історія.

– І їжа мені не йде. Не знаю, я мов загублений.

Все пояснюють. Забирають у нього корову.

– Ну що ж? Це не наш брат. Він прийшов брать, а не давать. Раз уже він завойовник, значить, його право.

Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному Богу відомо.

Лавру Печерську зірвано мінами. «Зачем она?» Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять.

1/VI [19]42

Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу. «Ми загинули, пропали ми», – оці слова тисяч наших бідних батьків і братів, що вже загинули чи загибають, лунають у моїй душі, мов похоронний дзвін.

А понад всім цим думки – що не тільки нікому нічого не буде прощено, а (*нрзб*) скільки нещасних, обездолених мучеників чи темних недоумків, спантеличених повним провалом початку війни, скільки їх, битих, палених, стріляних, зневажених, буде бито, зневажено, карано по недорозвиненості людських відношень, і злу, і поганому нашому бездушному вихованню.

Сьогодні знову ночував у с Лавах. Удень налетіла дев'ятка бомбардувальників і погромила трохи Валуйки. Дві пожежі – до неба. Уночі почалося знову. Кидали освітлювальні апарати на парашутах. І бомбили. Сильно діяла наша зенітна артилерія. З Лав ця картина видна була вся до двох годин ночі. А ніч була 31-V така тиха, тепла, місячна, зоряна, що краще й нема нічого в світі.

Що робиться в нашому прекрасному світі? Що заподіяли світу бездарні німці? Недарма я завжди почував до них антипатію, як до духовних злиднів.

1/VI [19]42

Діалог.

– Дозвольте. Адже я хоча й дуже молода ще, але проте я – жінчина.

– Я бачу. Мало того, що ви молода жінка, ви погано вихована молода жінка.

– А чому ж ви мене не виховали кращою, якщо вже вам не подобається наше виховання і ви так красиво і гордо про це заявляєте скрізь? Я вас питаю, чому ви нас так погано виховали? Чому ваші батьки виховали вас гарно, а ви нас – погано? Ага, мовчите. Підібгали хвоста! Сволота стара.

Професор слухав цей брутальний випад і мовчав. Він не був ображений. Він почував, що тут є доля якоїсь правди. Але він не здавався.

– Так, ви праві. Ми дійсно зробили помилку і великий непростимий гріх, що виховали з вас купу грубіянів і духовних потвор. Це наша провина. Але я прошу вас, проте, знати, що ми дуже страждаємо і мучимось, дивлячись на свої помилки. Ви наші убогі бездарні витвори, живі наші докори сумління. Коли я ось дивлюсь, які ви нецікаві, непривабливі і бездушно убого безкрилі – мені хочеться кричати од жалю і розпачу.

Дівчина почала плакати. Лице її перекошилося від злости.

– Ви брешете! Ви старий підлий брехун. Ви обдурюєте мене і себе. Непринадні ми? Брешете. Ми самі для себе принадні. А ви старі, ось що. Не переносьте свої старечі печалі і скорботи на чужу юність! Паскудний дід! Не могли ви бути добрим ніколи!!!

– Забирайтесь геть від мого вікна! – осатанів професор. – Мерзотниця!

Боже, адже вона абсолютно права. Я – вчена гидота.

1/VI/19/42

Все-таки селяне з колгоспом тільки примирились. «Уже й з колгоспом примирились». Це типова фраза, що її доводиться зараз чути на окупованій Україні. Краще примиритись з колгоспом, ніж бути німецьким рабом. Такий основний лейтмотив. Колгосп великий і ще не зовсім вирішений знак. Пройде ще не менш покоління, поки все стане на своє місце і не буде душевної роздвоєності у мільйонів людей-селян. Селян не люблять і не поважають міські люди. Їх вважають за ворожих, хитрих, нерадивих. В душі їх ненавидять і бояться. І не хочуть думати, що на селянському багатомільйонному горбі і шкурі вирости індустріалізація країни і все, чим користуються інтелігентне державне міщанство.

Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально-кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком.

1/VI/19/42

Чого б я найменше хотів?

Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після, хоча і нелюдськи тяжкої, але переможної війни кожна наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію (*нрзб*). Коли кожен дурень і бюрократ, не дивлячись на якого народ перемає фашистів, заявить, що перемога сталася саме завдяки йому, що кріпив оборону, коли дурень стане священним і недоторканим, не підлягатиме критиці. Коли від мистецтва дурень зажадає панегірика і стане жити нудно і тоскно. Коли провінціальне убозтво і відсутність (*нрзб*) і вузький кругозір раптом виростуть у його свідомості в щось велике і дорогоцінне, бо перемиг же він цими атрибутами; коли неохайне повітове ставлення до культури, повітове і в той же час барське лишиться таким же, як і було, – цього не хочеться мені, цього боюся, ой не хотілося цього б!

Я хочу вірити, що як би не багато загинуло кращих людей, як не багато шушвали лишиться по жирних прифронтових установах, все ж таки виростуть і загартуються в боротьбі сильні характери, сильні душі замість сильних с... і т. і. Я – інтендант другого рангу, другого, так би мовити, сорту з двома гробиками на ковнірі. Тільки вчора, таким чином, я пересвідчився, що я зробив для радянської культури вдвоє менше, ніж Ванда Василевська чи Бажан і навіть на одну шпалу менш, ніж Браун, Троекуров чи Сава Голованівський і поет Долматовський.

Буде управа дурню і усупільненому тупиці-бюрократу!

3/VI/19/42

с. Овчинникове

Так. Значить, я уже не перший кінорежисер радянської кінематографії, не той майстер кіно, якого американці вважають за... і т. і. Я – інтендант другого рангу, другого, так би мовити, сорту з двома гробиками на ковнірі. Тільки вчора, таким чином, я пересвідчився, що я зробив для радянської культури вдвоє менше, ніж Ванда Василевська чи Бажан і навіть на одну шпалу менш, ніж Браун, Троекуров чи Сава Голованівський і поет Долматовський.

Яка велика честь виявлена мені оцим наказом. Це великий етап в моєму житті. Як приємно мені, сивому, буде бачити, коли люде будуть питати: «Слухайте, невже ви інтендант дру-

гого сорту?» Це багато, проте, краще, ніж коли б люди знизували плечима, питаючи один одного: «Слухайте, і нащо такому дурню дали таке високе звання – інтендант другого сорту, чи то пак рангу».

Сьогодні зав. відділом кадрів, полковий комісар, забув прізвище цього низенького шибздика, зробив навіть мені усну догану, що я не ношу двох гробиків, відзнак мого чину. Доведеться почепити, нічого не поробиш, не кидать же мені роботу через такі дурниці.

О чини, (*закреслені два рядки*)... мистецтво підлягає вам.

Інтендант другого сорту.

3/VI[19]42

Переконалий, що загибель Шостої армії, а разом з тим і зрив Харківського наступу стався внаслідок не так фатальної закономірності через (*нрзб*) німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні. Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, всім дороге і доступне – віра і батьківщина. Билися за Бога і за матінку Росію. Зараз Бога нема. Росія класова, все, що виучене, – сприйняте розумом, почуття викорчовані, і душа стала дірява у людини.

Як жаль Шостої армії, і жаль харківської невдачі, і жаль, що стільки людських трагедій у житті і смерті може породити, можливо, навіть одна-дві ординарні людини. Усуспільнена печаль, і більш нічого. Коли я дивлюся на портрети... мені приходять у голову багато сумних думок. Керувати на кінозйомках масовиками уміє далеко не всякий режисер. Питання режисури є питання великої культури, знання, талану. Поверховість вилізає боком і як дилетантизм.

4/VI[19]42

Ночував у глухенькому селі Овчинникові. Спав ніч у хліві поруч з коровою Манькою. Манька цілу ніч важко зітхала і не завжди гарно пахла.

Придивився трохи до Тардова. Він, проте, кращий, ніж про нього говорять укр[аїнські] письменники. З полковим командиром N я вже, очевидно, розійшовся зовсім. Ця висушена убога людинка не захотіла мені сказати назви села, куди направляється її редакція. Що ж думає про мене полковий N? Шпик я, зрадник чи що я таке? Він порадив мені не поневірятися тут, а їхати до Москви. Значить, я їм не потрібний тут. Ну, добре, шановні пастори прольотки. Не потрібний вам, потрібний народу. Постараюсь писати так, ніби я інтендант не другого, а першого сорту. Був же я режисером першого рангу. А загалом на душі сумно і тоскно.

Діла наші, здається, недобрі. Закопуємось у землю на обороні. Одне, що добре, – англійські бомбардування німецьких міст. Добре, коли б роздубали їх десяток – другий. Хай би почули німці в тилу, що є таке війна. Хай спробують трохи крові своїх дітей замість пива.

Про Шосту армію продовжую чути сумні натяки. Десь-таки ми сильно намазали. Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких горбатих владик одна могила виправить. Це важка розплата за нищення кадрів 37-го року. Хоча кадри були оточені зрадою. Хто знав правду? Смутна і трудна наша історія.

5/VI[19]42

...Сьогодні за обідом розповів верховному прокурору Топчію про тих, що блукають у прифронтовій смузі в тилу у німців і чекають долі. А їх там блукає коло мільйона. Розповів, яке враження справила на них моя стаття, як читають її, плачучи, і запропонував через нього М. С. зробити спеціальне звернення до них урядове чи таких небораків, як я. Скільки б людей ми мали в армії, скільки душ врятували, скільки недолі і нещастя б одвернули. Завтра Топчій

це передасть М. С. Буду щасливий, коли мене послухають і замість карного підходу підійдуть по-людськи до нещасних людей.

6/VI/19/42

Валуїки

Сьогодні ночував у Валуїках. Знову до двох, до півтретьої години ночі не можна було ні заснути, ні навіть всидіти в кімнаті від бомбардування. Було мало літаків, мало бомб, але кружляли вони увесь час і увесь час по них і по ліхтарях, що вони над нами скидали, били наші зенітки.

Людей убито лише в одному чи в двох домах. Треба буде знову виїхати кудись ночувати.

Дурний генерал назвав кількох командирів зрадниками. А командири назвали цим епітетом своїх підлеглих.

Почався бій. Командири майже всі загинули в бою, так що нікому стало командувати. Загинули з відчаю, і туги, й образи, а мо', й від страху. Вирішив кожен для себе краще вмерти, аби тільки довести свою чесність.

Оповідання офіцера ще про одного дурного генерала, що давав усім мацати свої біцепси і стверджував, що чим більш у частині вбитих, тим краще, значить, билася частина. Це дуже нагадує Миколу II, який, коли йому доповіли, що у бою забито наших солдат 18 000, – крикнув натхненно: «Великолепно!»

Мені сорок вісім років. Моему серцю – шістдесят. Воно зносилося від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила його і зв'ялила. Тому і сивий став я і неначе змій до пустих людців. Дурість моя в тім, що я увесь час забував, що більшість міських людей – це дурні і убогенькі. Я занадто високо ніс у серці поняття «комуніст». Отже, партійна сірість, убогість і спекуляція... що абсолютно нічого спільного з комунізмом не має, зробили з мене одіозну лише, терпиму фігуру.

Мені здається часом, що мене соромляться, що я дратую багатьох людей, мов приспане сумління.

Чи не пора вже часом сідати в човен до старого Харона і переправлятися через річку сліз?

Усе життя трудне і, безумовно, невеселе. Невдалеє своє життя я шукав свою долю і так, здається, й не знайшов. Десь ніби було загублено краший якийсь гвинтик моєї душі. Шукав і, здається, не знайшов. Дурне мав серце. Ненавидів таємниці. Брехні в усіх видах – в партійному і безпартійному. Ненавидів безчестя і прояви поганого смаку. Але де б я не був і що б я не робив, я вкладав усю свою силу, щоб зробити краще, всю душу, всі нерви, всі м'язи. Не жалів ні себе, ні родини. Я ненавидів другорядність і боровся з нею скрізь. Я був добрим учителем, добрим сценаристом, добрим публіцистом і першокласним кінорежисером. Зараз я тільки зрозумів, що це не зовсім так. Я інтендант другого сорту. Коли я взяв про це, я зразу подурнішав. Мені не хочеться нічого робити. Мені противно не за себе, а за них – і соромно, і жалько. Але це теж нічого. Мине. Все проходить. Все минає. Забуду. Почну працювати, як слуга свого народу і його художник. Про нього я мушу думати, йому віддати всі рештки сил і серед нього умерти тихо. А суржики? Цур їм.

Прочитав попередню сторінку написаного, мені стало сумно-сумно. Я вперше написав про себе в минулому часі, ніби готуюсь до небуття. Може, воно й справді не за горами. Падають потроху люди навколо. Нема вже в мені ні страху, ні жалю до себе. Важко носити непохожості торбу. Важко бути одному.

Померли, напевне, і мати і батько. Од голоду чи німецької кулі імені моїх друзів⁴. Хочу і я, де б я не впав, лежати у Києві на горі, біля зруйнованої Лаври над Дніпром. Нема Лаври. Постояла тисячу років, помуляла ворожі ненаситні дурні очі. Найшовся мент. Досить. Парк «Культури і не-культури», доріжки, курява і черговий шедевр архітектури Харакиса чи Лангбарда – халдеїв невблаганних. Оце-то те. Чи, може, база для продавців сельтерської води? Був же під стіною Лаври «Азвинтрест», всередині пекарні, гній і ще багато непотребства. А мо', ще й гору розберуть, щоб не підіймалась над Дніпром? Постояла, пора розмитись, розплестись піском, щоб не було ні високо, ні низько, а так, ніяк собі, по-українському.

Боже, Боже, інтендантські мрії.

Іди своєю дорогою.

6/VI/19/42

Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я і знаю, і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачило їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонила уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє.

8/VI [19]42

Написати нарис про Київ в минулому і про нинішній зруйнований Київ-невільник.

Написати оповідання «У ярмі». Про колгоспників наших, що орють один одним землю старими плугами та згадують волю і колгосп.

Написати нарис про жінку, що її повезли до Німеччини. Написати обов'язково про невольників, про продаж, про работоргівлю слов'янами. Про сучасну трагедію українського народу. Умовна назва «Невольники».

– Дак він од труднощів житейських та од роботи в партію сховався. (Про Гусака.)

8/VI/19/42

Є члени партії, що закінчили інститути професури. Філософи, ерудити, гарні люде. Закохані в марксизм, працюють на секретарських посадах, на посадах помічників великих людей. Абсолютно позбавлені почуття реальності, знання живих простих людей, взаємин, труднощів. Не можуть і не вміють слухати, вислуховувати, перебивають вас, можуть тільки самі говорити і тільки про хороше. Образ гарний для п'єси. Для роману. Реальність їхня надумана цілковито. Вона складається з давненних спогадів про село і про батьків плюс ідеалізована дійсність програмних постанов, припечатаних сільськогосподарською виставкою. Все добре, все прекрасно. Блакитні персонажі історії. Народу не знають і не відчувають. Народ безсмертний, заможний, щасливий. Не треба нічого невеселого, сумного. Сентиментальні. Тапочками звуться.

⁴ Так у тексті. – Упоряд.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.